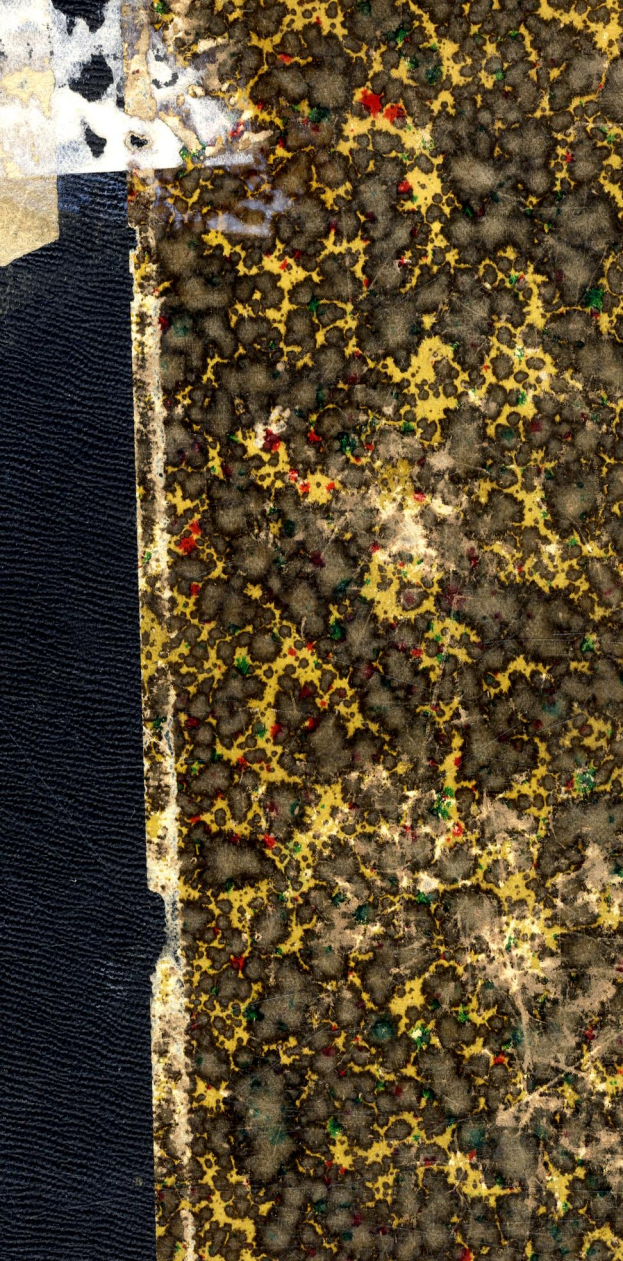

Бібліотека
ТОВАРИСТВА „ПРОСВІТА“

Число **2385**

Знак **III**

АНТІН КРУШЕЛЬНИЦЬКИЙ

У ХУРТОВИНІ

РОМАН

ТРЕТІЙ ТОМ

КИЇВ • ВІДЕНЬ • ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО „ЧАЙКА“

ВИДАВНИЦТВО „ЧАЙКА“.

I. Українська бібліотека.

Досі появились:

- П. Карманський: **Між рідними в південній Америці.** З передмовою А. Крушельницького. З 16 малюнками 8°, 211 + (1) стор. Ціна 32.000 а. кор., 50 цент.
- А. Крушельницький: **Орли**, комедія. 8°, 266 + (2) сторін. Ціна 28.000 а. кор., 45 цент.
- **Трівога**, драма. 8°, 132 сторін. Ціна 16.200 а. кор. 25 цент.
- **Змагання**, повість. 8°, 415 + (1) ст. Ціна 46.800 а. кор., 70 цент.
- **Дужим помахом крил**, роман, I. том. 8°, 404 сторін. Ціна 46.800 а. кор., 70 цент.
- **Дужим помахом крил**, роман, II. том. 8°, 499 сторін. Ціна 54.000 а. кор., 80 цент.
- **У хуртовині**, роман, I. том, 8°, 306 ст. Ціна 34.200 а. к., 50 цент.
- **У хуртовині**, роман, II. том, 8°, 320 ст. Ціна 36.000 а. к., 55 цент.
- **У хуртовині**, роман, III. том, 8°, 268 ст. Ціна 28.000 а. к., 45 цент.
- Іван А. Крушельницький: **Весняна пісня**, 8°, 128 сторін. Ціна 14.400 а. кор., 25 цент.
- А. Хомик: **Всесильний доляр**, оповідання, з переднім словом М. Шаповала. 8°, 188 сторін. З портретом автора. Ціна 19.800 а. кор., 30 цент.
- С. Черкасенко: **Кавка старого млина**, драма. 8°, 138 + (2) сторін. Ціна 16.200 а. кор., 25 цент.
- **Про що тирса шелестіла**, трагедія. 8°, 170 + (2) сторін. Ціна 18.000 а. кор., 30 цент.
- **Твори**, том III. (Поезії.) 8°, 238 + (2) сторін. Ціна 27.000 а. кор. 40 цент.

Друкуються:

- О. Грицай: **Критичні студії з новітнього письменства.** 8°.
- А. Крушельницький: **Надаремне**, роман, 2 томи. 8°.

II. Бібліотека світової літератури.

Досі появились:

- В. Гюґо: **Люкреція Борджія**, трагедія, переклала В. О'Коннор-Вілінська. З передмовою дра О. Грицяя. 8°, XVI + 94 + (2) стор. Ціна 12.600 а. кор., 20 цент.
- Т. Готье: **Панна де Мопен**, роман, переклав М. Шраг. З передмовою дра О. Грицяя. I. том. 8°, XX + 262 + (2) сторін. Ціна 32.400 а. кор., 50 цент.
- **Панна де Мопен**, роман II. том. 8°, 298 + (2) сторін. Ціна 34.200 а. кор., 50 цент.
- Ч. Дікенс: **Цвіркун у запічку**, оповідання, переклала Др. Н. Суrowsцова. З передмовою дра О. Грицяя. 8°, XVI + 120 сторін. Ціна 16.200 а. кор., 25 цент.
- А. Доде: **Сафо**, роман, переклав Б. Чорний. З передмовою дра О. Грицяя. I. том, 8°, XX + 104 стор. Ціна 14.400 а. кор., 25 цент.
- **Сафо**, II. том, 8°, 120 сторін. Ціна 14.400 а. кор., 25 цент.
- І. Еберс: **Адріян і Антіной**, роман з часів римського цісарства, переклав М. Троцький. З передмовою дра О. Грицяя I. том, 8°, XVI + 210 сторін. Ціна 25.200 а. кор., 40 цент.

(Далі на 3 стор.)

У ХУРТОВИНІ

2385

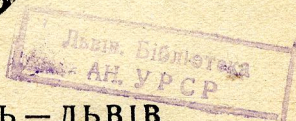
22495

АНТІН КРУШЕЛЬНИЦЬКИЙ

У ХУРТОВИНІ

РОМАН

ТРЕТІЙ ТОМ

КИЇВ — ВІДЕНЬ — ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО „ЧАЙКА“

2800

Ш5(2-94)5-644

2850

Всі права застережено

З друкарні Христофа Райсера Синів у Відні

Години й дні минають Заячківському на нервовій праці в Національній Раді, у комісіях. В одних він працює, як член, на інші ходить із цікавості. Не була це проста людська цікавість, яка гонить людину з місця на місце, з кутка в куток, щоб чогось дізнатися. Ні. Це була цікавість тривоги, цікавість самооборони, цікавість шукання рятунку.

На земельній комісії він в-одно переживає душевне потрясення. Став раз на засаді вивласнення, розпрощався із землею. Але при кожній точці, яку обговорюють і він слухає, стає йому перед очі його Марійка з виразом жаху в очах, у лиці, з болем розпуки в словах і в тоні свого розбитого голосу. Ще не отрясся з важкого тягару, як уже виринають перед ним усі змарновані його літа, всі надармо перенесені труди й невигоди, всі небезпеки життя... Де стояв перед роками, там стоїть і сьогодні. Ні кроком не пішов уперед. Голий, босий жебрак — із жінкою й двома дітками. Із змарнованими найкращими роками життя. Бо викиненими ним самим за берег його життєвого судна.

І, не відриваючися від цих думок, не

визволяючися зпід їх ваги, він забірає голос у дискусії, робить поправки, які у тих інтелігентів, хто знає його маєткові відносини, — здивування викликають, у селян-дукарів, які числили на його допомогу — негодування родять, у безземельних — недовіря. Бач, коли пан, дідич того хоче, то вже воно нечиста справа.

Ледви скінчилося засідання земельної комісії, він уже гонить до іншого будинку, де радить комісія військова. Там ловить душею все, що втратив, чого не чув. Усвідомлює собі становище на фронті, угруповання війська, вислухує довгих промов про харчові й одягові питання. Слухає критики, закидів, докорів — не чує порад, не бачить внесків на поправу захитаного забезпечення армії в найконечніщі речі. Не чується тут — ні у критиків, ні у представників влади твердої руки. Немає людини, яка б ухопила увесь харчовий, адміністративний, мундуровий, муніципальний апарат у свої руки. Чує тільки: нафта, одяги, чоботи, шкуряні комплекти. І знову нафта. І непорадність, неуміння провести таку дрібничку, як обмін товарами — нашою нафтою й закордонними промисловими виробами — чобітьми, одягами, — без чого ми задушуємося. А вже муніція, муніція! кріси, патрони!... В-одно їх менше, в-одно менше. Вже треба ощаджувати! У вій-

ні, яка довела своєю технікою до ділання масами, до закидування ворога безліччю муніції, до масових проривів, до громового гарматнього вогню, в якому за пів години вистріляється більш муніції, ніж, бувало, у цілій війні, — в такій війні, при такому способі її ведення — немає вже подостатком муніції. І чув: комісії, делегати, знову комісії... фахівці військові, торгові комерсанти, типові комівояжери, приватні люди, що навинулися під руку, члени Національної Ради, що хотіли проїхатися, розуміючися на муніції, на торгових операціях хіба так, як на латанні однієї своєї подертої кишені такою самою другою, і що їх усі грошові операції за весь час життя обмежувалися до надування приятелів на дрібну позичку, якої не віддається, до натягання знайомих на вечерю й уже, що-найвище, до векслевої банкової позички, — всякі такі люди розїхалися на всі сторони: до Будапешту, до Відня, до Праги — замовляти муніцію, переговорювати в справі доставки крісів, патронів, закуповувати боєву поживу, для що-раз більш обезкровлюваної від муніції Галицької Армії. Щасливі, що вирвалися з терену боїв... Зачаровані успіхами Золотої Праги, вони забувають, що поспіх, поспіх, поспіх — єдиний наш рятунок. Щоб поквапити можна, треба б визнаватися на тім, що переводиться, треба б

бути діловими людьми... До того треба б бути обзнайомленим із справою, яку заступасться, треба б бути муніційним і торговим фахівцем в одній особі, або треба, щоб два, три і більше знавців злилися в-одно тіло, в одну комісію, об'єднані однією метою — як найскорше доставити муніції. До того треба б відкинути свій еґоїзм, свої життєві вигоди, всією душею бути там, де люди падають за святу справу з крісами у руках, з безліччю патронів до тих крісів. До того треба б мати свідомість, як то військо гинуть, як у стрільців тих патронів не стане, як вони нестимуть порожні, голі кріси, як кидатимуть їх — непотрібну заваду — й оставатимуться голіруч... Щоб це все зрозуміти й відповідно залагодити діло, треба ще мати мізок спокійний, зрівноважений, що б усі справи обхоплював, переводив успішно, доцільно і в час, у пору!...

Все те обухом бє в голову Заячківського. Не стає йому відрадю свідомість, що він не є членом військової комісії, що це не його справа, що він не потребує про це думати, не буде за невдачі відповідати. Він почуває себе членом Національної Ради, членом своєї нації. Він боліє всіми її журбами, всіми болями, він трівожиться її майбутнім.

І нагло серед таких розправ на засіданні комісії, коли він слухає закидів, докорів

оправдування, коли розхитується його душа в недоцільних міркуваннях, він ставить собі питання, чи він, він міг би взятися за одну із цих справ, чи він перевів би її успішно?... Ні! — стогне в душі. — Ні!... Не розуміюся. Не маю звязків, не маю довірря, чи провів би транспорт...

І раптом вдаряє в його голову голос розпуки товариша державного секретаря військових справ, який починає серед тиші відчитувати лист посла з Відня:

...„Дорогою переговорів в обмін за нафту наладив я, — пише посол, — транспорт муніції. Австрійці зложили потяг у половині з вагонів з муніцією, в половині з порожніх цистерн. Дали свою сторожу, але жадали від нас, щоб цей потяг відтранспортували наші військові старшини. Я дав свою згоду, бо в нас на станиці безліч старшин і жовнярів. Всі, що вертаються з італійського фронту, задержуються у Відні. Віденська станиця перетворилася в кадру.

„Йду до команди станиці, кажу — так і так. Стільки й стільки старшин і жовнярів треба до транспорту муніції.

„На другий день, на годину перед відходом потягу, телефонують до мене Австрійці: „Де ваша сторожа?...“ Я на дворець — нема нікого. Я на станицю — нікого. Вартовий старшина каже мені, що вчора увечері оді-

йшов транспорт до Будапешту й усі жовняри прилучилися до того транспорту, без зброї — без нічого, як звичайні поворотці з фронту. „Де ж старшини?“ — кричу... „В місті!...“ Посилаю по каварнях, по домах... Нікого нема. Сам кидаюся до каварень, де сходяться наші. Людей повно всюди, аж кишить — військових старшин — нема! Що таке?... Дивлюся, — пізнаю, одного пізнаю. Вчора бачив його у військовому мундурі із широкими старшинськими золотими відзнаками, сам говорив з ним — сьогодні він у цивільному одязі. Тепер уже другого, третього пізнаю. Всі попередягалися. Маю вражіння, що всі молоді Українці, які тут сидять — це вчорашні старшини. Звертаюся до того, що-до котрого немає в мене сумніву. Питаюся, чому він не ескортув потягу з муніциєю. Він каже мені, що почав латати собі зуби — не може переривати. Вже заплатив задаток на купно золота на зуби цілої горішньої щоки. Не може лишити. Я — в розпуку. На мій крик він спокійно каже: „Є тут інші, що нічим не звязані з Віднем...“ Питаюся гурта молодих людей, що тут роблять у Відні? — „Студіюють на університеті!...“ „Тепер? Коли в нас людей треба? Коли ви всі в такім віці, що обов'язує вас фронтова служба?...“ Кажуть: Вони від початку війни на фронті. Стратили цілі роки студій. Нехай

тепер ті трохи посидять у ровах, що досі відпочивали. Вони мусять наздігнати на університеті те, що втратили!...

„Не допомгло моє прохання, мої погрози, мій наказ! Ніхто ні рушився. Де-хто розплатився і вийшов. Я тоді на стацію. Далі нема нікого. Нікогосінько! Ні одної особи! Sage und schreibe: ані одного стрільця, ані одного старшини. Австрійці нетерпеливляться. Кажуть, що мусять відправити потяг. „Де ваша ескорта? Де ваша військова охорона муніційного потягу?...“ Мені лице лупається із встиду, серце рветься з розпуки. Кажу Австрійцям правду: „Нема нікого...“ Тоді австрійські жовняри відмовляються відїздити... Сами? — питають. — Ні вони не поїдуть... Розходяться. Остається один Німець старшина. Він до мене: „Що буде — то буде.“ Каже, що йому почуття обовязку не дозволяє покидати транспорт. Їде сам. Доставить — добре. А згине по дорозі — нехай буде. Він залишиться на становищі.

„Я тоді до машиніста-Українця, який вів потяг, бо хотів добитися до своїх у Станиславові. Даю йому пятьдесят корон і благаю його: „Чоловіче доведи потяг з муніцією, бо наші там загивають без патронів!“

„Він присяг, що не залишить потягу, хіба його силою скинуть з нього...

„Потяг з муніцією перехопила якась ма-

дярська банда й вирабувала. Порожні цистерни захопили Маляре до Будапешту. Машиніста-Українця й Німця-старшину розстріляли...”

Заячківський не слухав, не чув того голосу розпуки, що бився об стіни залі нарад, не чув того, що вибірають комісію, яка має їхати до Відня й привезти силою всіх наших старшин. Не слухав ухвали, що всі, які не вернуться з власної вини до краю до військової служби, остають поза законом.

У його голові счинився шум. Він згадав лист від свого брата Левка. Пише йому, що щасливо вернувся з Тиролю до Відня. Дуже хотів би до Галичини. Але війна розхитала всі його зуби в горішній щоці. Поки рушиться з Відня, мусить використати нагоду й привести до ладу свої зуби.

Це було вже давно. Ще в грудні. Лист передали йому знайомі, що верталися з Відня. Що з ним тепер? Де він тепер?...

Чи не він то той старшина, що відмовився провадити потяг муніції, бо — латає свої зуби... Невже ж би це Левко?... Яке це дуже подібне на нього!...

І ловиться мимохіттю за голову...

І біль і встид задавлюють у його душі всі почування. Він бачить себе провинним у смерті Німця старшини, у смерті Українця машиніста, у запропащенні цілого по-

тягу з муніцією... Це ж його брат, рідний його брат поставив вище латання своїх зубів над добро держави, над її рятунок.

Боявся, чи не почує зараз назвища того старшини... Чи при словах „Левко Заячківський“ — не звернеться уся заля до нього й не засипле його запитами: „Брат?... Ваш брат?...”

Що він їм скаже?... Що брат за брата не відповідає?... А хто ж відповідає за це?... Хто ж відповідає за вчинки людей, коли брат за брата не відповідає?...

Не всілі нічого придумати, щоб ослабити вражіння цього негідного вчинку.

Він, що-правда, не знає, не має певности, не має навіть підозріння, що це його брат був той старшина... Але з другого боку це зовсім підхоже на Левка, на того безкраєго еґоїста. Чому він досі ще не в Галичині? Чому він там, де бився за чужу справу, діставав відзнаки хоробрости, одні за одними, такий був жовняр! А тут, де власна держава в небезпеці, його немає? Він боягузом себе виявляє?...

Такий біль шарпав його душу, що він покидає залю нарад, не дослухавши до того, що діється в Хирові на переговорах з Поляками.

До чого це?... Що нам допоможуть переговори?... Така нація! Така ганебна нація!...

Іде вулицею в сторону лип. Його очі блукають по тих веселих весняних бруньках, що починають зеленітися в теплому сонці весни. А в його душі мороз звялює всі думки, всі надії, усі радісні почування...

І тільки там, серед кущів парку, він починає приходити до рівноваги.

Виринає перед ним горда постать старшини Німця, що дав розстріляти себе за — чужу справу, в почутті обов'язку...

І враз із тим відроджуються картини кривавого змагання наших стрільців у Львові, під Львовом, під Добромилом, Равою, під Городком — у почутті обов'язку — вже за свою святу справу...

— Ні! Я заблукався! Шубравці є всюди, в кожній нації! Шубравцями нація не держиться, не йде вперед! Ведуть її вперед ті, що життя кладуть на становищах у почутті конечности сповнення обов'язку! Шубравці — як рекіни — пливуть за кораблем нації, чигають на жир думок, ідей, чинів інших, тих, що йдуть уперед, ведуть уперед і — падають на шляху...

Але як це мій брат... мій брат...

І знов комісія.

Комісія для закордонних справ. Комісія військова. Обидві разом. Для вислухання звідомлення з переговорів у Хирові.

Комісія — в душний, страшний, трівожний день тридцятого березня, в день зїзду Селянсько-Робітничого Союзу, в день приготівлюваних, сподіваних, дожиданих несподіванок, передбачуваних і непередбачуваних невідповідальних вчинків.

Починається засідання серед дуже незрівноважених настроїв. Сходяться люди на хвилинку, найбільш на годинку. Ні в кого немає надії, щоб було над чим радити. І нема сьогодні відповідного спокою.

Зїзд Селянсько-Робітничого Союзу й усе, що може піти вслід за тим, більш людей хвилює, ніж навіть справа переговорів з Поляками.

І коли приходять сюди, то тому, що все ж таки не сміють не цікавитися звістками з переговорів. Добрі звістки мали одним силу до розмаху підкошувати, другим додавати завзяття, підтримувати їх на занятих становищах.

І зараз при першій зустрічі, о годині восьмій уранці, розкривається перед людьми затаєне невідоме. Ті, що в ближчих взаєминах з Державним Секретаріатом, уже знають, що ні до чого не довели переговори. Чутка про це розлітається вмить поміж членами комісії. Тепер уже тільки одно цікаве: чому розбилося? Зза чого?... Чи є ще надія, щоб відновилися переговори?...

Не дожидаючися повного комплекту комісії, голова відкриває засідання. Прем'єр пояснює коротко про зусилля наших делегатів, щоб навязати розмову. Зазначує, як Поляки ставляться від першої хвилини негативно до переговорів, до яких основою мала бути телеграма з Парижу. Поки-що — мусіло розбитися. Може ще дійде до дальших розмов... Напевно — не знати. Що-до цього погляди державних секретарів і членів комісії трохи розходяться... Зрештою, — каже, — пан др. Михайло розяснить справу ближче.

Очі слухачів звертаються на доктора Михайла, що спершу ристься завзято у своїх записках, тепер уже сидить приготований до промови. Він підводиться, починає описувати коротко, ядерно час, місце розмов з польською делегацією, її склад...

І зараз таки приходить до висновків з розмов:

— Уже перші слова членів польської делегації, — мовить, — їх заява, що вони можуть заключити завішення зброї тільки при умові, що наш уряд до трьох днів — прошу слухати, панове: що наш уряд до трьох днів! заявить готовість підписати перемир'я на основі проєкту комісії Бертелемі, — вказала нам, що ціла та комедія з переговорами в Хирові є з польського боку дійсно тільки комедією для відкинення від себе закиду, не-

мов то Поляки взагалі не хочуть з нами переговорювати.

— Але ж це безличне жадання!

— Ви, пане, — звертається др. Михайло в той бік залі, звідки йому перебили, — говорите до мене так, як би я міг мати вплив на польську комісію. Я переповідаю вам те, що мені там сказали. Вони для уґрунтування свого жадання і для ударемнення всього нашого зусилля, сказали далі, що лінія Бертелемі — це єдина основа для Поляків до дальших переговорів.

— А ви?...

— Панове! Прошу не нетерпеливитися. Я все панам виясню. Прошу мені дозволити перейти по ладу одно за другим...

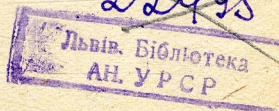
Починає вияснювати, на якому становищі стали члени української делегації.

— Ми відповіли Полякам, що для нас може бути основою до переговорів тільки становище, яке заняла Найвища Рада. Ото ж ми тепер готові підписати завішення зброї, а про перемирря будемо говорити в Парижі.

— Розуміється!...

— На це польська делегація заявила нам, що на заключення завішення зброї згідно з нашим поглядом не має повновластей і му- сить звернутися до свого уряду за новими інструкціями. Про вислід повідомить нас че- рез парламентаря. От і все!

У хуртовині, III.

— Але ж це нікчемна комедія!

— Ляцький цинізм!

— Того можна було від Ляхів ждати!

— Так, я признаю панам, що це комедія і цинізм. І в мене, ще до виїзду до Хирова, повстав сумнів, чи взагалі Поляки схочуть з нами переговорювати, коли їм цього не треба, а нам дуже того треба! В Хирові — щокрок я в цьому здогаді упевнювався, а утвердив мене в моєму переконанні г-р. Скарбек, який у приватній розмові зі мною підчас списування протоколу сказав:

Др. Михайло читає із записника:

— „Ви помиляєтеся в оцінці положення. Коли Найвища Рада приймала своє рішення, положення було зовсім инакше, ніж тепер. Тоді здавалося, що Львів мусить упасти у ваші руки. Тепер, як знаєте, йому вже ніщо не грозить. Тепер для вас останній час згодитися на лінію Бертелемі. Майте на увазі, що ми, предкладаючи вам таку згоду, йдемо проти настроїв свого громадянства. Нас можуть за це камінням закидати. Але ми маємо бодай таке оправдання, що це воля Найвищої Ради. Коли ж ви тепер не дійдете з нами до перемир'я, то за місяць... ми будемо мати армію Галера і тоді — викинемо вас із Галичини!“

— А що? Я не казав? Я не казав? Не треба було перетягати струни! — кричить із

цинічним посміхом і трівогою в очах посол Лисовський. — Коли ж бо то для нас — море по коліна! Не дивимося, що це — з Антантою справа! Топчемо все ногами! З Вілемом бог знає, що сталося! Випустили його на волю? Віддали Державному Секретаріатові?... Приїздила комісія Антанти в його справі... Віддали його бодай тій комісії?... Ні!... Завзялися і не віддали! Із становища головного команданта уступає, втікає до Києва, а Вілєма не оддає! А ми тепер хочемо, щоб з нами числилися? Го-го! Панове! То треба у всю ширину згармоніювати свої вчинки, коли хочемо, щоб з нами числилися. Треба оглядатися на свої сили...

— Пане после! Це нам не допоможе, що ви говорите! — перебиває йому премієр. — Ви не потрібно хвилюєтеся справою Вілєма! Вона вже належить до історії —

— У нас! У нас! Але не в них! Не у Франції!... То ми тільки легко все забуваємо. Європа — ні!...

— І забагато прив'язуєте, пане после, ваги до слів ґрафа Скарбка! Це ж звичайна тактика застрашування противника! — говорить далі премієр. — Я не вірю, щоб Французи випустили на нас армію Галєра, коли цього досі не зробили. І то після проголошення Вільзоном чотирнадцяти статей що-до самовизначення народів і то в тім часі, як вони

переговорюють з нами, взивають нас до завішення зброї і ми хочемо цього те ж, робимо, чого вони жадають. Я вже повідомив Найвищу Раду про те, що Поляки не дають відповіді, а сьогодні піде радіо-телеґрама з текстом польської відповіді. На лінію Бертелемі, панове, в кожному разі маємо ще час! Інша річ — цинізм пана ґрафа Скарбка в самих погрозах, хоч би й у найбільш приватній розмові! І на нього мусить бути відповідь з нашого боку.

Слухачі дивляться один на одного. Запитують німими поглядами, яку то вони можуть дати відповідь Полякам?...

Заячківський чує ще, як починають радити над справою висилки делеґації до Парижу. Та вже, дізнавшись про все, що йому треба було знати, він квапиться на зїзд. Його вислала туди радикальна партія в характері неофіційального делеґата.

День зїзду Селянсько-Робітничого Союзу багатий у всякі траґі-комічні епізоди.

З великої хмари — малий дощ!...

Настрої, серед яких він збирається, чутки які звязуються з ним — усе це заповідає сильну хуртовину, на всякий спосіб вказує, що збирається чимало хмар на галицькому небі. І ті маси людей, що зїздяться до Станиславова, теж могли б залякувати, оскільки

ки б вони являлися делегатами організованого селянства й робітництва.

Але перебіг нарад зїзду, допускання, під натиском селян-учасників зїзду, до слова промовців, противників ідеї ініціаторів зїзду, врешті — ухвали зїзду, як неможна краще, засвідчують, що хмара розвіялася і випадав з неї дуже малий дощик.

Трагічний цей зїзд тим, що проявляє незадоволення селянських і робітницьких мас, але, замість вияснювати, — затемнює розуміння причин незадоволення й урешті — не дає ніякої поради.

Трагізм незадоволення мас і їх участі в зїзді — це трагізм усієї галицької державности: неприготування, пересування військових формацій через голодну Галичину (в цьому році була страшна посуха, яка винищила всі плоди в полях!), втрата Перемишля й Львова з маґазинами зброї й муніції, непередготованість провідників військових і цивільних... Далі велико-українська траґедія, яка чимало заважає на долі західньої області Української Народньої Республіки. Врешті війна. Війна чотирьох міліонів людности (з огляду на неповне опанування української території Галичини і Буковини — по українському боці у війні з Поляками стоїть не цілих три міліони людности) — проти двадцяти міліонів населення Польщі! Все те звя-

зується у важкий ланцюг причин і наслідків, все те лягає тягарем своїх наслідків на народні маси.

Чимало незадоволення, викликає нерішуче становище Національної Ради й Державного Секретаріату у земельній справі. Народ знає, що на Великій Україні панську землю поділено — хоче того самого й тут! І то не гайно, і то без викупу, без законів, на основі короткого, рямового закону, як це було на Великій Україні. Не хоче бачити того, що там уже кілька разів то ділили, то відбирали, ще й карали за грабунок землі й маєтку. Не хоче бачити й розуміти причин, задля яких тут справу відкладається, щоб перевести її раз, але справедливо, в рівній мірі для всіх, невідклично, бо — законно, після покінчення війни, на основі соймового закону, для якого основний, рямовий закон приготує як-раз Національна Рада.

Велика трагедія свідомих українських мас у Галичині, які бачать лихо, відчувають його на своїй шкурі та йдуть за тими, хто вказує їм те лихо, те недомагання своєї держави, хто кличе їх на зїзд, щоб рятуватися. І ця трагедія виявляється в тому, що представники незадоволених народніх мас оплескують демагогів, які всю вину приписують Національній Раді, Державному Секретаріатові, інтелігенції, — але зараз після того

притакують і промовцям, які стають проти тих демагогів і хоч не закривають лиха — намагаються пояснювати його, оправдувати! Одні й другі знаходять відгомін у серцях і мізку представників незадоволених мас. Найбільша трагедія цих мас виявляється в цьому, що вони не всілі зважитися піти одним шляхом... але послідовно, але до кінця, до остаточних висновків.

Та не тільки в цьому вся основа трагедії. Її помітно ще й в особах і характерах, зусиллі і спроможности провідників незадоволених народніх мас. Це люди зовсім нові в громадянському житті, нікому не відомі, нічим не визначні, люди з дуже слабкою освітою, тісним світоглядом, люди з одного боку задивлені в успіхи більшовизму в Росії й почасти на Україні, але до тої міри не знайомі з основами марксизму й науки Леніна, що не всілі глибше вглянути в російські події. З другого боку вони виховані в національнім, коли не націоналістичнім дусі, із сильним забарвленням національної нетерпимости до членів інших націй.

До них пристають незадоволені в своїй амбіції націоналістичні інтелігентські елементи, які опинилися поза межами впливу Національної Ради — не увійшовши в її склад — незаспокоєні в своїй амбіції посадами і впливом та значінням, що їх приня-

ли б радо з рук Державного Секретаріату, люди, які вважали себе протягом десятка або й більш років духовими провідниками певних кол нації, а сьогодні мусять дивитися, як старі політики або нові люди не з їх гурта вхопили керму життя в свої руки і їх не допускають до благодати, яку дає влада. Незадоволені всим, що діється не при їх участі, вони пристають до провідців пролетарських селянських і робітничьких мас і інтелігентським націоналізмом, своєю інтелігентською психікою викривлюють той рух, який міг був вилитися у робітниче-селянський пролетарський рух.

Трагедією врешті всього того руху є й те, що пристає до нього частина викинутих із своєї землі провідників соціалістів революціонерів з Великої України. Одні з них (правіці) йдуть спільно з радикалами, одні знов (лівіці) — приєднуються до праці Селянсько-Робітничого Союзу. Там вони помагають з одного боку заламати лінію Державного Секретаріату — лінію дрібно-буржуазної демократії, з другого боку відхиляють увесь цей рух від змагання за диктатуру пролетаріату. Повторяють велико-український соціально-революційній експеримент Селянської спілки, гнучкої організації, доброї до повалювання небажаного ладу, захиткої, як виявилось, для збудування нового — на руїнах поваленого.

Врешті трагізм цього руху збільшає ще й те, що прилизуються до нього, і навіть намагаються накинутися йому на керівників провідники соціальної демократії, ті, що знайшлися в Станиславові. Із цим рухом було їм дуже по дорозі. Цей рух — незадоволених селянсько-робітничьких мас — звертається проти Національної Ради й Державного Секретаріату. І вони стоять в опозиції до більшості Національної Ради, але ані крізь думку їм не прийшло б розганяти Національну Раду, головню від хвилі, коли вони, як її делегати, відіграють дуже визначну роль на Трудовому конгресі у Києві... І вони проти Державного Секретаріату, але приймати участь у ньому вони не хочуть і розганяти його не беруться, бо мусіли б перебірати владу у свої руки. А до цього вони чи заслабі, чи занадто боязливі...

І коли провідникам соціальної демократії, зібраним у Станиславові, дуже по дорозі із цим рухом, бо вони можуть використовувати його в характері страхка проти своїх противників, так тому рухові дуже не по дорозі із цими провідниками. Правда, керівники нового руху може й задоволені співпрацею людей з іменами, або людей із пролетарської партії. Але не добачують вони того, що ці люди, заангажовані в Трудовім конгресі, гамувати мусять їх у поході по нових шляхах.

З другого боку ті провідники в більшості скомпромітовані політично в часі світової війни; Помело, як ганчірка австрійського цїсаря, до якого він писав вірнопідданчі листи, оферуючи свою поміч у завойовуванні України для Австрії. Вюн і інші, як співробітники двох цїсарів — австрійського й німецького в цїсарсько-українських організаціях, не менше скомпромітовані своєю працею в таборах полонених — одним словом — люди з так зазначеним минулим, що для праці в майбутньому не багато остається незаплямленого місця.

І тут починається комізм усього руху. Зв'язаний із цим рухом посол Помело в останній хвилині побоявся, щоб справді незадоволені селянсько-робітницькі маси не посягли руками по диктатуру пролетаріату, що його, як визначного представника Трудового конгресу могло б поставити у невідгідне становище — втікає перед самим зїздом.

Розуміється — справа поїздки до Праги за закупном муніції — це дуже важна справа! Але справа поїздки за муніцією з доручення Державного Секретаріату в тій хвилині, коли Вюн і інші товариші валять цей Державний Секретаріат на зїзді Селянсько-Робітничого Союзу — що найменше комічна. Вага завдання — закупна муніції — відвертає очі й від того, що той сам Помело на Тру-

довім конгресі у Києві помагав поборювати такий самий рух, який він і його товариші розпалюють тут у Галичині проти Національної Ради, Державного Секретаріату, тим самим проти Трудового конгресу і Директорії. Тільки він один зрозумів увесь комізм свого становища і — втікає...

Неменше комічний став Вюн. На естраді на зїзді Селянсько-Робітничого Союзу він виступає в ролі трибуна покривджених селянських і робітницьких пролетарських мас. Кидає громи на Національну Раду, якої членом він є, на Державний Секретаріат, у якому не хочуть працювати запрошені найвизначніші члени його партії і в якому засідає й „працює“ державний секретар, запропонований Помелом, як член його партії. Кидає образи під адресою інтелігенції, яка спиняє наділення селян землею, хоч він сам сидить у земельній комісії, де з його словами й бажанням дуже числяться. Мішає з болотом усі комісії Національної Ради, хоч усюди або він, або його найближчі працюють. Домагається розігнання Національної Ради — і рівночасно скликання Сойму Західньої Области Української Народньої Республіки, хоч знає, що в комісії для соймової виборчої ординації йде дуже прискішена праця над проектом соймового виборчого закону. Взиває до висланя делегатів до українського

радянського уряду до Києва, хоч і він і його товариші на Трудовому конгресі заступали зовсім иншу лінію політики (проти радянського уряду) — а недавно посол Помело на комісії для закордонних справ покликувався тільки на Трудовий конгрес і на Директорію та виступав проти радянського уряду. Врешті найбільший комізм проявляється у його внеску, щоб зїзд вибрав делегатів у числі шістьдесяти й одного й вислав їх до Національної Ради, — до тієї Національної Ради, яку перед хвилиною розганяв.

Та не кінець на цьому — на цій промові Вюна на зїзді, на цих його внесках, ухвалених на зїзді і предложених ще того самого дня Національній Раді. Мотивуючи ці внески на засіданні Національної Ради, Вюн чи забув, чи злегковажив ту обставину, що на зїзді було багато членів Національної Ради й починає малювати справу так, що він „дуже боронив „Високу Палату“, це б то Національну Раду — й уряд — Державний Секретаріят, але... народ був дуже огірчений.“

З усіми витонченими штучками гіпокризії, ця людина складається перед Національною Радою, як свята та божа. Чорне представляє білим. Від першого до останнього слова викривляє свою ролю на зїзді. Що його до цього спонукує, годі собі уявити. Але, що огиду він викликає своєю промовою, це оче-

видне з тих окликів, які падають підчас його промови із залі нарад.

До вершка трагі-комізм ситуації доходить у хвилині, як найближчий промовець-радикал починає відчитувати із своїх записок цілі довгі фрази з промови Вюна на зїзді. Вюн кидається, кричить, що це лож, намагається диким криком вигуками: „брехун“, „провокатор“, — киданими під адресою промовця і інших його товаришів, — спонукати промовця, щоб перестав відчитувати його промову із зїзду. Врешті летить до нього з кулаками, хоче його побити. Ловлять його по дорозі селяне-радикали й не допускають до скандалу. Боротьба на словах кипить у залі. Коли президент перериває засідання, — переноситься до коридорів. Під впливом інших соціяльних демократів, присоромлених перфїдністю свого партійного товариша, — Вюн замовкає й завзятий противник дочитує його промову до кінця. Врешті звертається із завзивом до Виділу Національної Ради, щоб або іменував Вюна державним секретарем, — „нехай покаже, як правити“, — або щоб поставив його під суд і розстріляв „за підбурювання народа в найважчу хвилину нашої державности“.

При голосуванні над внеском Вюна, щоб прийняти в склад Національної Ради шість-

десять і одного делегатів селянсько-робітничого зїзду голосують три послы з одного повіту — на три лади: Заячківський за тим, щоб прийняти в склад Національної Ради всіх делегатів, що їх вибрав зїзд. Лисовський за посереднім внеском, (на який не годяться ані соціяльні демократи, ані зїзд), — щоб „доповнити склад Національної Ради якимсь числом представників безземельного селянства й робітництва, вибраних на основі закона, що його ухвалила б негайно Національна Рада“... Врешті третій: Сумний голосує за тим, щоб відкинути цей внесок узагалі.

З приводу цього голосування приходить до ширшої розмови між Заячківським і Сумним.

Сумний, що відносився віддавна дуже прихильно до праці Заячківського, до його енергії, його успіхів, — в останніх часах починає дивитися на його роботу що-раз більш критично. Каже йому, було, що його маєток ставить у не зовсім вірне освітлення його слова, його промови, його демократичні стремління... Може не все, що думає про нього Сумний, говорить йому тепер, але що відчужується в-одно від нього — це певно. Майже кожна їх розмова кінчається тим, що вони стають обидва на двох розбіжних становищах. Заячківський на поміркованому,

але хиткому, з нахилом до примирювання супротивностей; Сумний на гострому, рішучому, ясному, на всякий спосіб більш радикальному, ніж те, яке займає радикал Заячківський.

Як же ж здивувався Заячківський становищем Сумного при голосуванні над рішенням внеску Вюна.

— Бачите, я вас зовсім не розумію, — мовить він до Сумного після засідання. — Ви ж чули, як гостро проти Вюна я промовляв на зїзді, яку хуртовину счинили в часі моєї промови прихильники Вюна й ініціатори зїзду — трохи не закричали мене. Не можете посуджувати мене про єдність думок і поглядів з Вюном. Та все ж таки я голосував за його внеском!

Сумний подивився на свого товариша поважно.

— А хто ж би вас про це посуджував?... Що ж до вашої промови, то я мушу вам погратулювати, що ви мали відвагу стати, здавалося б, один проти всього зїзду, бо ви перший промовляли проти Вюна! І ще одно: ви виявили не аби який промовницький хист, коли ви своєю промовою змогли розчленити учасників нарад. Я подивляв ваш завзяток! То було штука не злякатися тієї хуртовини, яка розшалілася на залі підчас вашої промови, перекричати десятки грудей і довести

свою промову до кінця. Дуже вам сердечно вітаю. Це було грізне, але гарне!

Заячківський дивиться на нього допитливо — хотів би вичитати з посміхненого лица Сумного, що він думає. Але ні вигляд лица товариша, ні далші його слова тієї відповіді йому не дають.

Сумний мовить далі, змінюючи голос:

— Та ні ваша промова, ні ваше голосування не стоїть у ніякій зв'язці з моїм голосуванням. Ви голосували гармонійно із своєю промовою. Але я, хоч формою вашої промови захоплююся, змістом ані промови, ані вашого голосування — не задоволений!

— Як? Ви незадоволені тим, що я став проти тієї неправди, яка проявилася на з'їзді, й що її вислідом був з'їзд?... І, коли я розумію причину незадоволення безземельного селянства й робітництва й думаю, що його співпраця з нами в Національній Раді багато лиха усунула б, як не мав я бути за допущенням всіх вибраних з'їздом делегатів?... Хіба ж би вони нам пошкодили?... А допомогти могли б чимало!

Сумний посміхається зідливо:

— Не думайте, товаришу, що крім вас ніхто інший не розуміє причини незадоволення нас. І що... ваше розуміння причин — непомилкове та ваш лік на суспільні рани — це єдиний лік... Що ті делегати нам у на-

пій Національній Раді не пошкодили б, ще й помогли б — це певно! Але, що собі вони не помогли б, що й могли б дуже пошкодити своїй справі, це ще більш для мене ясно.

— Чому вони мали б собі пошкодити?

— Це окреме питання. Я хочу тепер вияснити собі ваш погляд. Так. Стаючи на вашому становищі, що ті делегати не пошкодили б, тільки помогли б вам і нам усім, — єдиний раціональний внесок був: прийняти всіх вибраних зїздом делегатів до Національної Ради, допустити їх таки сьогодні на засідання Ради, скріпити в краї без шкоди для себе становище Національної Ради й Державного Секретаріату й осмішити селянсько-робітничий зїзд та знищити поза-парляментарну опозицію в краї.

— Неправда ж? — дивується Заячківський і дивиться обережно на Сумного, не знаючи, до чого він іде.

— Я справді не всилі зрозуміти наших ендецьких туманів! — обурюється Сумний. — Чого вони такі тупоумні! Могли відразу взяти в кулак усю опозицію — здавити! І — тріюмфувати! Ні — вони відкладають... Якесь число... (Чому як-раз не шістьдесят одного? Чому наприклад сорок чи пятьдесят — не шістьдесят і ще одного? Вибраних на основі закону... Ухвалюй закон, переводи вибори... А тим часом зїзд хвилюється, відкидає все...

розїздиться і скріпляється аж тепер зовсім справедливо обурення, незадоволення, кріпшає опозиція і т. д. і т. д. все, чого собі ті пани своєю дурнотою сами на голову накликають...

— Скажіть мені, пробі! — коли ви так дивитеся на справу, чому ви голосували проти прийняття делегатів до Ради?

— Бо я... безпартійний... Не звязаний постановою партії... — посміхається Сумний.

— Е... ні... Не викрутитесь! Кажіть, товаришу, по-правді!

— Сказати вам? Добре, скажу: Я голосував проти прийняття безземельного селянства й робітництва до Національної Ради, бо я поставився не в наше положення, але в їхнє. Я хотів, щоб не нам вони не пошкодили, ще й помогли, але щоб собі вони могли допомогти, щоб собі не пошкодили!

— Я вас тепер уже зовсім не розумію.

— Ви бачили той страх, ту непевність, тривогу Національної Ради перед зїздом, і те самовпевнення її більшости, коли цілий цей зїзд зажадав раптом аж — скликання Союму і поки-що допущення делегатів зїзду до Національної Ради? Ге-ге... Відітхнули пани!... Parturiunt montes — nascitur... дурник Вюн!... Заповідається державний переворот, розігнання Національної Ради, арештування Державного Секретаріату, проголошення ра-

дянської республіки — і... висилається шістьдесят одного делегата до тієї ж Національної Ради!... Головний промовець із зїзду — Вюн — оправдується на засіданні Національної Ради перед державними секретарями: „Панове! Я боронив Високу Палату й уряд! Не маєте за що мене арештувати й розстрілювати!...“ Комічний блазень! Сільський дурник — не провідник бунту, який арештував би державних секретарів!... І такого дурника — боятися?... Або те заповіджене з Москви проголошення радянської республіки і відповідь зїзду: шістьдесят одного делегата до Національної Ради й трьох представників зїзду до Києва, щоб висловили там „бажання зїзду увійти в тісні взаємини з українським радянським урядом...“

— Ви цим незадоволені? — питається Заячківський.

— Ні... Або — або... Або треба стояти на тому становищі, що на ньому став зїзд — співпраці з Національною Радою, Державним Секретаріатом і для того не треба було зїзду, не треба було зїзду серед такої бунтарської підготовки, серед кидання погроз, бо це все вбиває нас морально, нищить наші внутрішні сили, ослаблює відпорність нашого фронту, дозволяє приходити до голосу всяким нікчемникам, як Вюни і їм подібні... Або стати раз на становищу, що це все, що в нас ро-

битися — це робота дрібної буржуазії, адвокатів, попів, професорів, усякого урядництва й сільського кулацтва і враз із цим крикнути: Геть з такою роботою! Але за словом-криком — діло!... Ви — геть! Тепер — ми!... Як це зробили в Московщині, як зробили — на Угорщині, як роблять — на Україні! Диктатура — пролетаріату! Так, товаришу! Диктатура нас врятує від того, що в нас чиниться. Тільки не диктатура всяків вюнів, помел і їм подібних кочерг!... Він один з другим уявляє собі, що сьогодні можна лизати цісареві лапи, а завтра стояти в перших рядах воюючого, диктуючого пролетаріату? Як його провідник, як диктатор волі пролетаріату?... Бо що ж це — диктатура пролетаріату? В першій хвилині — це диктатура сильних індивідуальностей, підтримуваних пролетаріатом, що ведуть той пролетаріат до бою! Це диктатура індивідуальностей, спертих на лави пролетаріату... А коли мало б уже прийти до диктатури самого пролетаріату, тоді й диктатура не буде потрібна, бо тоді виявлятиметься воля народніх мас, що промовлятимуть як селянська й робітницька трудова демократія!

По короткій мовчанці:

— І, голосуючи проти допущення делегатів зїзду до Національної Ради, я хотів вказати їм: Не туди дорога! Хотів звести їх

на властивий шлях! Боротьба пролетаріату проти дрібної буржуазії та, в революційній добі, її висновок, — це диктатура того ж пролетаріату!

— Ви хотіли б мати в нас диктатуру пролетаріату? — жахається Заячківський.

— Так! Хотів би!... Бо проголошення диктатури пролетаріату виявило б, що є в нас сильні індивідуальности, які ведуть той пролетаріат, за якими пролетаріат іде на барикади, які взагалі мають відвагу стояти своїми грудьми проти багнетів такого нікчемного, кволого в їх розумінні нашого Державного Секретаріату! Диктатура пролетаріату можлива тільки тоді, коли б вміли диктувати спершу пролетаріатові, потім ураз із ним усім нам дрібно-буржуїчикам — сильні індивідуальности! А я одного того бажаю собі й нам усім — сильних індивідуальностей! Які б провели корабель нашого державного життя через буруни хуртовини! Того одного нашої нації бажаю: сильних індивідуальностей — байдуже чи зпоміж рядів пролетаріату, чи зпоміж „патріотично-націоналістичних“ кол!...

Із жалем:

— На жаль, я бачив слимаків... З одного боку і... з другого. Серед тих, що пахне їм диктатура пролетаріату й серед тих, що хотіли б проводити диктатуру адвокатів, попів,

кулаків... Помело — боягуз — втікає!... Вюн — нікчемник — бунтує і бреше, упідлюючися, — плює на Державний Секретаріят і, сплющившись перед ним за годину, — злизує все, що наплював!... А інші — відгрозжуються бунтом і — йдуть проситися, щоб прийняли їх делегатів... І це індивідуальності?... Це характери?... Це диктатори пролетаріату?...

Втоплює в Заячківського свої очі, як би робив його відповідальним за цих людей...

Та в ту ж мить, не змінюючи тону свого голосу, питає далі:

— Або ті наші адвокати, попи, комісарі?... Штанці губили перед зїздом!... А як зїзд осмішує себе — вони стають на котурни: „Не приймемо до Національної Ради збирання з вулиці — треба закона, виборів!“... Боягузи!... Труси!... Боялися шістьдесят одного делегата?... Не мали відваги диктувати пролетаріатові, маючи його в своїх рядах?... Вони тепер диктують йому закон, коли нема кому диктувати? Коли нема потреби диктувати? Коли той, кому вони хочуть диктувати, виявив себе не меншим, як вони, боягузом, драною ганчіркою, сільським дурником?...

Попадає в розбільний регіт:

— Ха-ха-ха! Диктатура пролетаріату?... Диктатура адвокатів, попів?... Слимаки...

Заячківському не може зійти з думки одна розмова з Лисовським про те, що значить поворот додому з великого світу, що значить зустріч із старим другом — годинником...

— Я не розумів тоді Лисовського, — думає. — Але як я його тепер починаю розуміти!

Ходить по хаті. Кожний кут, кожна дрібничка набирає великої ваги в його серці, родить тепле, щире почуття. Приводить йому на думку чимало важких, тривожних хвилин, коли він погнався був за цим добром, пригадує йому, з якою сердечністю вітала кожен привезену ним дрібничку його дружина. Здавалося, що це все забулося, здавалося, що так усе вже збуденіло. Та то він тільки освоювався, звикав. А ось — вистарчило на два тижні відбитися від хати, жити нервовим широким життям праці, тривоги, великого зусилля — і він, коли знову вертається до хати, наче відроджується. Чи може відродилося для нього все, що він тут зустрічає, набрало иншого значіння?... Чи може те, чого вже не помічав, стає йому

тепер нове, цікаве, родить свіжі думки, почування...

Він використав чотиридневу перерву в засіданнях Національної Ради, щоб перед остаточним ухваленням земельного закона ще раз перебалакати з людьми з повіту. Скликав на неділю збори з усього повіту — віче, чи збори делегатів. Хоче познайомити повіт з проєктом земельного закона.

То всі послы жадали тієї перерви — розїхалися в свої повіти. І він забажав почути голос народа, поки подасть остаточно свій голос за проєктом закона. Та, дожидаючися в хаті дня зборів, відчуває всю приємність спокійного пристановища у затишному куточку, у своїй хаті на селі серед перших проблисків весни.

З хати тягне його в сад, у парк, який розспівується веселими голосами пташок, що плигають з вітки на вітку, купаються в соняшному промінні, радіють свіжою, ніжною зеленню, яка тут і там починає вже виколюватися з пучків. Свіжа жовтаво-зелена — селєдинова... Молода, невинна...

Тягне його до кущів, що, — запущені за час війни, — вибуяли над міру, позаростали хабаззям, яке сторчить тепер серед кущів твердим, сухим, білим бадилляччям.

На кожному кроці жде якась праця рук господаря, його уваги, його почину... Тут,

наче каліки з простягненими голими обі-
ваними руками-ногами, стоять пів-сухі стов-
бурі понищених війною дерев, там куняють
обсмалені з одного боку, припалені бовдурі
колишніх велетнів-дерев, що під їх пнями
розпалювано багаття, обпалено гилля, заку-
рено пень — сухий кістяк остався і жде,
щоб змилювався хто над ним, увільнив його
від того сорому, що вкриватиме його, коли
весь парк зазеленіється, а він — він світи-
тиме своїми засохлими ранами, своїми бі-
лими костомохами...

Стежки позаростали травою, бодяччям,
молочієм. Уже починають жовтіти пухкими
квітками.

Заячківський, що міг, то в-осени працю-
вав над приведенням до ладу хати, парку,
саду... Але, наладжуючи одно, він запускав
друге. Відновлення хати спричинило нако-
пичення грузовиння в парку, серед могилок,
що осталися під вікнами, як пам'ятка по
епідемічному шпиталі в хаті, в якій він те-
пер живе. Доки сніги вкривали сад, увесь
цей нелад губився, не впадав йому в очі.
Тепер, коли весна зазеленіла, ті купи румо-
вища, серед наростаючої зелені, вражають
його око, ранять душу.

Куди він не рушиться, всюди бачить, що
багато, дуже багато треба б зробити з весною,
коли сяк-так має наладжуватися в нього

життя. І коли тільки освідомлює собі це, в ту ж мить він відчуває, що важко йому до цієї праці завітатися.

Він впав на хвилинку до хати не того, щоб лад тут давати.

Скільки то праці не жде його! Скільки то думок не треба б усюди розкидати!...

Жде його рук, його голови, його кишені — поле. Вже починають виїздити плуги. Вже починається сівба. Люди-спільники в-одно приходять до нього з новими вимогами. І якось так дивно з ним говорять. Чи то йому так здається... але він має з розмов із спільниками вражіння, як би не він, але вони були власниками цього поля, як би не він їх, але вони його прийняли до спілки. Хвилями відчуває, як би вони з konieczности терпіли ще до якогось часу його спільництво. Нераз здається йому, що тон їх мови образливий для нього, то знов сам себе лає, що жадає від селян, бозна, чого. Вони ж не змінилися. Які були, такі й є. Прості, щирі, може не дуже уважливі на його права. Але зараз переконує себе, що то він сам поставив себе в таке неясне становище відносно них.

І тоді стають йому перед очі розмови на земельній комісії Національної Ради. Там він так легко теоретизував, так легко ділив землю — чужу й... свою. Здавалося, що про свою забував. Там він мав до діла із стат-

тями проєкту закону. Холодними статтями, писаними на папері. Як легко було змінити там слово, цілу постанову, цілу статтю! Викреслювати, додавати!... Коли працював над ними, безперечно мусів мати вражіння, що вони внесуть де-які переміни в устрій життя. Але то ті гарні сторони справи ставали йому перед очима: наділення селян землею... Тепер він переходить у душі статтю за статтю і пристосовує їх практично до своїх відносин, до своєї землі. І бачить, що мало йому що останеться, як узагалі що останеться!... Може трудова норма — п'ятнадцяти моргів землі, а може тридцяти... Скільки дукарі виторгують... Усе инше вихопиться йому з рук.

Аж тепер він відчуває, як кожна стаття земельного закону ранить його душу — душу власника. І коли б тільки це! Він переболів би. Він — молода людина — повна життєвої сили. Скільки то разів доводилося йому вже переболіти чималу втрату! Він уміє сказати собі: Нема! Пропало й нема! І не буде!... Та в міру того, як стає йому це ясно, він примирюється із втратою усього, чого, здавалося б, не пережив би був ніколи! „Нема!“ — гріке, але рішуче слово. Наказ власній душі, щоб мовчала, щоб переставала квиліти. У цьому він мистець! Це він уміє зробити легко й рішучо — остаточно!...

Але із цим не вмів погодитися його Ма-

рійка. Він уже переболів, уже забув — а в її душі тільки-що починає накипати біль! І починається дізгармонія між його й її почуваннями, між її і його словами. Наростає велике непорозуміння, яке, буває, доводить до хуртовини!...

Ось чого він боїться, ось що збавляє йому спокій життя, ясність думки...

З другого боку — воєнна хуртовина, що загрожує перекотитися через увесь край. На фронті становище — немудре. Остання ініціатива вихопилася нам з рук. Тепер тиша — але дуже неприємна. Бо ворог збірав сили, ворог відгрожується, що дістане із заходу поміч, а наші сили вже перебрані. Вже витиснено з народу все, що можна було. Може ще поставлено б скільки тисяч війська — але без крісів, без муніції.

Чогось там, у Станиславові, де час пливе на засіданнях, нарадах, де нервово минають години, дні, де кожний день несе щось нового, — не відчувається так усієї загрози, як тут, де спокійно, де тихо, де думка може спинитися для застанови, охопити весь комплекс життєвих питань, виділювати менше важні, об'єднувати всі жахливі в одно море тривожної загрози... Ох, як гірко могли думати й передумувати, як гірко самому оставатися з вражінням великого розладдя, вихопитися з хуртовини на затишний острівчик

і бачити, ясно бачити, свідомим бути того, що хуртовина й крізь цей затишок може провалитися, коли докотиться до нього...

Ні! Село — не може бути багаттям революції! Затишне галицьке село! Тут свій лад, своя льогіка, психіка... Тут... спокій і тривога рівночасно. Тут... зачарування тишею, яка в добу хуртовини ставить людині перед очі всю її безпомічність, усе безсилля...

Треба втікати із села, коли бажається задержати рівновагу духа, коли не хочеться попасти хиткою билинкою під подув хуртовини.

Ураз із цим починає йому вагою лягати на душу його примусовий побут на селі ще два дні до віча. Ті два дні, що стоять перед ним, здаються йому віками. Де не дівся його спокій зперед години?... Його радощі тихим життям серед рідні?... Боявся, щоб хто з рідних або знайомих не заскочив його на цих думках. В одну мить — уся його душа розкрилася б. Не зміг би затаїти своїх трівог...

Щоб перемогти приниження свого духа, він узяв городник та починає викопувати сухий пень на-пів спаленого дерева. Не пригадується над доцільністю своєї праці, над своєю спроможністю. Шукає забуття у фізичній роботі.

І ще він не обійшов городником усього пня, як чує важку ходу біля себе. Дивиться

— два незнайомі йому селяне наближаються неспішливо до нього.

— Слава Ісусу Христу!

— Навіки слава! — мовить Заячківський, підпираючися городником.

— Пан доктор сами караються коло такого стовбура?...

— Хотів трохи розрухати кости.

Селяне посміхаються недовірливо.

— Що ж вас доброго привело до мене? — питається Заячківський.

— Та не знаємо, як починати. Пан дідич нас не знають?...

— Признаюся, що якимось не пригадую собі, щоб я вас знав...

— Ми все так, знають пан дідич, у куточку — то годі, щоб пан нас і знали. Пан усе з тими головаками... Але ми пана знаємо не від сьогодні. Ми всю вашу роботу бачили. Ми панові нераз помагали, як треба було робітників. Але то так... своє зробимо та й ідемо собі. Пан доктор уже своїх людей мали... З ними радилися... А ми хіба так при дверях, або під вікном у читальні...

Заячківський чув докори в цих словах. Не міг нічого на них відповісти, бо справді цих людей він не знав. І багато інших не знав, з якими працював. Знав свій гурт — передових людей у місті й у сусідніх селах, селян, що працювали з ним у Кооперативі,

у Просвіті, в Рідній школі, в Народньому Домі, в Касі... І тепер відразу усвідомлює собі, що це дуже невеличкий гурток людей, які в-одно виринали до праці з „панамі“, у всіх управах товариств, у різних комбінаціях: Тут ці, там ті, або тут і там ці самі, все одні... За ними стояла сіра маса, яка приходила на збори, підносила руки, голосувала, вибирала... Але промовляли в-одно ті самі, вибірано до управ товариств завжди тих самих. Досі його це ніколи не дивувало. Він і не пригадувався над цим. Аж ось чує докір, і то болючий, що побіч тих т. зв. „патріотів“-селян є ще й інші, які дивилися на роботу панів, які його знали, але яких він не знав і не дбав про це, щоб з ними ближче познайомитися.

Починає зацікавлюватися розмовою. Кидає городник і звертається в напрямку лавочки, що стояла недалеко. Коли селяне не виявляють охоти сідати, не сідає й він.

Запитує, що йому цікавого скажуть?... Чує:

— Та ми були вчора, прошу пана доктора, в читальні, — мовить старший.

Заячківський дивиться на лице селянина. Хотів би dokonче нагадати собі, чи бачив він його коли бодай раз у житті?... Такий він йому знайомий — тими зморшками, що, як борозни, порили його чоло навздовж і напоперек — зовсім, як свіжо виорані грубі

скиби чорної землі, що здовж біжуть за плугом, але, падаючи одні на одні, — й напопереки розсипаються. Таке, як свіжо зорана рілля, — ті глибокі борозни й скиби на чолі селянина.

Із чола переходить погляд Заячківського на лице. І воно все в скибах. Та тут уже — не рілля, плугом зорана. Тут уже і сюди й туди біжать заглибини, а між ними накидано горбів і горбочків... Як той схвилюваний покутський краєвид, переритий яругами й вікнами — таке поперерізуване зморшками лице в цього сива покутської землі.

Ні! Не знаю його! — рішає в душі Заячківський.

Згадує слова селянина.

Ах, так! Він учора увечері реферував у місті, в передміській читальні, про земельний закон. Хотів у меншому гурті побачити вражіння...

Питається:

— Ви були вчора в читальні?

Рух серед зморшків лица. Посмішка. При-
такування головою.

— Ну, і?... цікавиться Заячківський.

Селянин викривляє ще більш своє лице до посміху. Неначе з болю.

— Та ми почули, як пан доктор уперше звернулися до нас.

Починає вияснювати ближче свої слова.

— Бо то прошу пана доктора, ми були до війни панські ґорналі. А тепер, як пани повтікали, ми самі не знаємо, чого вчепитися.

При цих його словах починають хвилюватися на всьому його лиці зморшки. Дальші його слова вияснюють значіння цього наглого руху й переміни в масці його лиця. Воно схвилювалося під впливом душевної тривоги. Він мовить:

— Панська земля пустіє. Пустіє все те, із чого ми жили. Нема роботи — нема заробітку. А в людей — ой, як би то хотів спуститися на заробіток у наших людей на селі!... Ото б багато поживився!... У наших людей то хіба силу свою зробиш, а на хліб роботою у багача не запоможешся.

І знову якийсь дивний рух серед тих горбків, яруг, горбовин на його лиці. Щось ніби посмішка, ніби насміх над тим заробітком у дукаря, ніби промінь надії від слів Заячківського.

— А вчора пан доктор заговорили, що панську землю будуть ділити. Та й що ніби то ми, ґорналі, маємо дістати в першу чергу. Та ми порадилися всі й нас вислали двох до пана доктора, щоб ми розвідалися ближче, що воно й як?... Та й щоб людям розповіли.

Заячківський, як спершу був здивувався,

так тепер зрадів... Уже не дивиться на гру лиця свого співрозмовника. Слухає уважно його слів. Це один з тих, до чієго голосу він так дуже хотів прислухатися. Він почує тепер правдивий голос села, голос безземельних.

Починає викладати їм основи земельного закону...

Як же ж розчарується, коли співрозмовник використовує хвилинку його мовчанки і заявляє:

— То з тою землею, пане докторе, таке: хто її має, хоч би трохи, то йому треба мати більше, а в кого її багато, то не завадить йому, коли матиме дуже багато. А в кого нема ні нивки, ні хати, ні хвоста коло хати, то його й це не допоможе, як йому приріжуть шматок панської землі. Так йому з нею, як без неї.

Як?... Чи ж би це була та бажана ним правда?... — думає Заячківський жахливо... Ще уважніше прислухається...

— Бо то, прошу пана доктора, хіба ж сама земля вистарчить?... Та то до землі треба ще й плуга й коня й насіння, щоб її обсіяти. А як у кого того всього нема, то що він із землею? Як із колодою коло ноги!... Прийде весна, ходи, кланяйся багачам, проси їх, щоб зорали. Бо хіба тобі багач плуга, або коней позичить?... Видав хто таке?...

— Ой видав! Бодай йому очі повилазили! — доповідає товариш.

А старший селянин уже стріляє блисками з очей.

— А як тобі, чоловіче, такий дукач ізоре, — сичить крізь зуби, — то ти йому будеш, сарако, за ту днинку оранки ціле літо схилятися до пояса на його лані. А за те зерно, якого він тобі вділить на засів — будеш йому всю зиму махати ціпом, аж тобі шкура на пальцях сім разів злущиться... Аж із тебе сімдесять сім потів скапає...

Говорить це із страшною досадою. Шипить і хрипить... Вимахує руками, наче б відгрозювався тому дукареві за свою кривду.

Потім, змінюючи тон, мовить з резигнацією в голосі:

— Таке то буде наше з тою землею.

Заячківський чув на засіданнях Національної Ради ось такі й подібні заяви попів, дідичів, які сміливо твердили, що земельний наділ — не по душі тим, що нічого не мають. Не вірив їм. Та тепер чує — чиста правда. Тепер уже й він повинен би приєднатися до тих голосів, противних поділові землі. Але знає, що й йому ніхто не повірить...

І не треба. Бо він не стане на становищі тих дукарів і цієї безземельної голоти. Він має ясний плян праці... Ні, йому здавалося,

що він мав ясний плян — тепер цей плян трохи затемнився заявою цих двох делегатів безземельних ґорналів. Але не думає він вчіпатися за нього, навпаки мусить дійти до коріння лиха. Питається:

— Чи це тільки ваша думка, чи це думка всіх ґорналів вашого двора?

— То, пане докторе, всі ми так думаємо. Ми спершу були дуже зраділи, як почули, що мають нас наділити землею. Але, як ми почали розмірковувати, що нам з тою землею робити — то стало нам лячно. Господар — то собі одно. Він звик робити на своїй землі та й, чи він має менше, чи він має більше — то йому однаково. Одно сам зробить, до другого найме, одно виоре — инше й так лежатиме — їсти не проситься. А ми вже звикли робити, що нам пан казав, та й таки, як поділять землю — буде нам гірше.

— Я починаю вас розуміти. Ви працювали все життя на чужім та й не звикли самотійно думати.

Знов рух у хвильовині на лиці:

— Що правда, пане, то не гріх. Вродить — не вродить — у нас од цього голова не болить. Для нас мусить бути ординарія. А вже наш пан мав крутити головою.

— А хіба ж він там крутив?... — доповідає другий. — Йому — щоб як не вродило, то для нього та й для нас завжди було...

Заячківський не міг довше слухати такої мови. Питається, чи зможуть вони прийти до нього більшим гуртом, щоб він з ними на всі лади перебалакав. Сказали йому, що за яку годинку можуть бути в нього гуртом. Запрошує їх на вечір.

Увечері казав винести кілька лавок до садку. Було тепло, ясно, зоряно. На шляху виринає чималий гурт людей, які йдуть з міста й завертають у його парк.

Вітається з ними, знайомиться. Ні однієї постаті не пригадує собі. Але вони один за другим пригадують йому, звідки вони знайомі. Ці їздили багацькими кіньми, як візники, з ним до Борщева, — Заячківський придивляється до них, помалу, як ізпід мряки, виринають забуті картини — він майже пізнає цих давно забутих людей... Ті знову працювали при соли, при нафті в Кооперативі... Багато людей признається до знайомства з ним. Та він їх не знає...

Йому здавалося, що він знайомий з потребами народа, аж ось ті, що найближчі до нього, з якими він працював, приходять до нього й говорять з ним такою мовою, якої він зовсім не розуміє.

Бо вони, після перших хвилин познайомлення, починають у розмові розводити перед ним свої тривоги, свої сумніви, свої побою-

вання, що та обіцяна земля, замість щастя, — загубу може їм принести. З усієї їх мови віє страх перед втратою „пана“, якому вони служили, але який думав за них, а як приходила біда, зарятовував їх. Тепер вони мають сами про себе думати, сами собі радити й острах бере їх перед новим життям.

І тут родиться у Заячківського нова думка. Він цікавився в останньому часі в Станиславові „Селянською Спілкою“, чимало вів розмов із визначними есерами і хоч їх пляни, їх думки, програма „Селянської Спілки“ не зовсім давала відповідь на питання, зачеплювані цими людьми, що для них він тепер поради в своїй душі шукає, все ж таки — ті розмови напроваджують його на нову, як йому здавалося, ідею. Йому уявляється той великий шмат землі — двірських ланів — на яких ці люди досі працювали, великою фабрикою, а вони робітниками у фабриці.

Починає переводити перед цими людьми порівняння великої земельної посілості з фабрикою. Вони йому притакують. Де-хто з них працював на фабриці цикорії у свого дідича. Дуже їм подобається це порівняння. Зацікавлюються розмовою.

Тепер Заячківський запитує, чи та фабрика цикорії могла працювати й без дідича?

— Ой, де могла! — каже один. — Як тільки прийшла війна й дідич утік — утік за ним

директор. Фабрика стала, люди розбіглися. Москалі спалили фабрику, вивезли останки машин, та й уже по-всьому.

Заячківський чув, як інші посміхаються, як жартобливо доповідають своє спостереження про цілковите знищення фабрики... Бачить, що зловився, як не міг гірше! Але думка далі працює...

— А що буде, як вернеться дідич?

— Відбудує фабрику, спровадить машини, скличе людей та й піде все в рух...

— Хіба то йому що? — питається другий. — Жура?... Буде мати гроші — буде й фабрика йти. Нема може робітників?...

Тепер уже й інші вмішуються до розмови:

— Коли б так за що, як за робітників.

— Ая!... Скільки нас валяється тепер та й гайнуємо пусто час. Встанеш рано — дивишся, що днинка божа перед тобою довга.

— А оглянешся ввечері поза себе — так її десь перетрутив і нічого не встиг заробити!...

— Ой, святилися б ті часи, як ми в дворі могли працювати!...

Маєш, бабо, книш! — думає Заячківський. — Діли землю, проганяй панів!

Але перемагає знеохоту від цієї розмови. Завертає ще раз до фабрики цикорії.

— Кажете, що ваша фабрика піде в рух,

як вернеться пан. Ну, добре!... Але як би так ви сами, фабричні робітники, взялися відбудовувати цю фабрику — для себе?

— А де ж, пане докторе, наша голова та й наші сили до того?

— А як би гроші? Як би інженер? Як би химік?...

— А бог його знає!

— А як би так на місці пана — рада, вибрана всіми робітниками-власниками, що працюватимуть, усіми співвласниками, що даватимуть гроші на відбудову, на машини?...

Мовчанка.

— Ну, як кажете?... Подумайте...

З поглядів очей, які перескакують з одного лица на друге, видно, що важко їм сказати слово. Лячно й за думку таку братися.

Заячківський іще раз пояснює всі пружини фабричної справи. Намагається донконець зродити у слухачів сміливість ініціативи.

По довгих заходах добуває з грудей одного:

— Може... Хто його знає...

Кинув, неначе відчипного.

Але помалу, як тільки почулося таке, хоч би й як слабке, захитання їх пасивности, думка цих людей, що взагалі ледви чи коли й уявляли собі, щоб вони могли стати за-

місць пана при кермі фабричної справи, починає спершу помалу, потім що-раз сміливіше працювати. З дальшої обережної розмови видно, що не все ще їм ясно, але й що не таке воно неможливе, як їм зразу здавалося...

Використовуючи розворушені думки селян, звертає Заячківський їх увагу на двірське поле. Воно уявляється йому такою самою фабрикою. І як, — каже, — у фабриці один робітник — нічого не всилі, аві думати не сміє, щоб він щось міг зробити, а гурт — може подумати про відновлення фабрики й про успішне переведення думки в діло, так — він бачить це тепер — і тут одного робітника на панському лані, одного з них, — показує на цього, на того, — страхає та велика земельна фабрика, тих кілька цеглин із фабрики, той шматок землі, без інвентаря, без плуга, без коней, без насіння, страхає його власна неорганізованість до самостійної праці — одинцем... Кожний з них жде, щоб уже „пан“ вернувся, почав засівати лани, дав їм можливість праці.

Де-хто йому знову притакує, що так було б краще. Це його виводить зовсім із рівноваги.

...А як би так, — каже твердо, — кожний із них забажав стати тим паном, не щоб наказувати, не щоб наймитів наймати, але щоб орати лани, засівати, спільно господарювати

на них, спільно збирати плоди й користуватися ними по своїй волі й уподобі?...

Не заперечують, що було б добре.. Але нові сумніви підносять... Плуги, коні, насіння...

...А пан звідки брав це все?... Пан звідки й тепер узяв би?...

...У панів — сила... Вони все добудуть... Зпід землі... Для них військо згонятиме людей на роботу, їм доставлять моторових плугів, для них заберуть у хлопів останнє зерно на насіння...

Починає промовляти з дна селянських душ почуття соціальної неправди, яка зневірря засіяла в цих прибитих нею серцях...

Заячківський кидає сміливо заяву, що з панами вже кінець! Вони вже на нашу землю не вернуться. Земля — людська. Тепер найважливіша справа: Що робити з нею?... Або поділити її на нивки й поприділювати їх тим, що на ній працювали: роби собі, чоловіче, із своїм варстатом праці, що знаєш і можеш... Порозділювати їх, як цегли з фабричного будинку, між робітників... Або залишити ті лани, як були, зробити з них фабрику й поставити над ними господарем (не паном — господарем!) того, хто досі на цих ланах працював, хто працюватиме й жити має з них — усіх селян, яким приділиться ця землю!

Не заявляються слухачі — ні сьак, ні так...

Заячківський усією силою своєї вимови починає пояснювати їм справу спільної праці на спільному полі для спільного добра... Згадує про поміч держави — цим спілковим господарствам, про інвентар, насіння... Про спільну працю на спільному маєтку — де... чи кінь, чи плуг, чи що б там — не моє й не твоє — наше... Про спільну управу, про вибрану старшину, яка на той час, на який її вибрано до управи спільною землею й спільним господарством, дістає всю силу влади й наказу в руки, править, обраджується з усіми спільниками, сама остаточно спільні постанови виконує і за них перед усім гуртом спільників відповідає... Вона стає там „паном“ — з тією ріжницею, що тим паном сьогодні я, ти, завтра він і цей і той, коли я, ти — не виконуємо добре свого завдання... І ще з одною ріжницею, що весь прихід, після сплати державі за її матеріальну й моральну поміч — стає власністю всього гурта робітників, на добро їх усіх... Що йшло на пана, на його палаци, на його забави, на марнування людської кєрвавиці по чужих світах, те піде на багаті селянські хати, на школу, читальню, театр, книжки, на людське, культурне життя...

Тепер уже починають селяне висувати різні труднощі.

У пана, — кажуть, — усякий... працює, бо пан нажене, не заплатить. У себе всякий дивитиметься, щоб що-важчу роботу перекинути на чужі плечі, а собі щоб легше перетрутити день до вечора.

Так, це правда, — погоджується Заячківський. — Але ж на це й буде управа, щоб знала, що хто може робити й щоб пильнувала, чи всякий виконує свою працю. Ледащо дістає кару при поділі прибутку, ледащо може й опинитися по постанові всього гурта поза спілкою...

Задивлений у зорі Заячківський каже:

— Дивіться на це зоряне небо... Скільки зір, стільки світів... А всі вони разом творять один зоряний безкрайній світ. І всі вони залежні одна від одної. Всі йдуть своїми шляхами й ні одна не стає в дорозі другій. Усі вони вкупі — це гармонія світу...

Та, звертаючися вже до цих сірих постатей, що темніють у сутінках вечора, каже далі:

— І ми тут на землі такі зорі. Кожна людина — окремий світ для себе. Кожна людина повинна йти своїм шляхом, який визначить їй гармонія громадянства. Людина не повинна ходити сама одинцем. Бо одинцем далеко не зайде. Мусить зустрітися, зустрітися з другою людиною і з такої зустрічі, з такого зудару, від такого перехре-

щення справ двох людей — заломлюється гармонія громадянства... Людина — це окремий світ! Але її життя мусить плисти гармонійно із життям інших людей... Ту гармонію людей-світів може наладжувати тільки спільна праця, спільне визначування шляхів, якими йтиме людина, стремління до спільної мети, яка б для всіх, що йтимуть до неї, давала ясність думок, радощі щастя, спокій гармонії людського громадянства...

Заслуханий сам у свої слова, був би торочив далі нитку своїх думок, як би не те, що відчув потребу вдуматися серед тиші глибше в ідею, зроджену, сам не знає звідки... Мовчить і дивиться в погідне зоряне небо й слухає придавлюваних зітхань селян.

Аж ось перебиває його мовчанку грубий, наболілий голос із мужицької душі.

— Пан доктор кажуть, що людина — світ для себе. То може й правда. Тільки, що ті світи дуже не однакові. От хоч би взяти мене і пана доктора...

Заячківський чує, як різнули його ножом по серці ці слова... Мовчить...

Дивиться на людину, яка кидає йому таку грубу правду в очі. Дивується, звідки в неї береться сміливість до того. Вперше побачилися в житті, вперше почали говорити із собою. Він, Заячківський, сходить до низин життя цих безземельних, бездомних форта-

лів — хоче піднести їх до становища господарів. Вони — відразу в душу йому лізуть із чобітьми.

Мовчить. Тільки дивиться пронизливим поглядом у лице селянина.

А той, не знати, чи під впливом його погляду, чи в почутті зрозуміння кривди, яку зробив Заячківському, підхоплює:

— Я не хотів пана доктора образити. Пан доктор училися в школах... То правда. Куди мені до пана доктора... Але ми працюємо обидва разом у кооперативі — як співники, — ми разом — у радикальній партії — як члени... Але пан доктор — дідич, я — ф орналь у свого дідича. Де ж тут гармонія наших двох світів?...

Заячківському ясно стає, що тут уже ані фразою собі не допоможе, ані блахмана не пустить людям в очі. Та й не хотів він того. Це не було в його звичаї. Цього не мав він на меті. Жалко йому тільки, що як-раз його, що правди шукав, бє та правда по голові. Лисовський — о, Лисовський ніколи не буде в такому становищі! Він не допустить мужика до такої щирої розмови.

Та, раз попався, — мусить іти далі. Мусить дати відповідь на закид, який упав проти нього з уст селянина.

— Я дідичем став випадково, — мовить якимсь чужим, холодним, льодяним голо-

сом. — Ви не чули нічого про земельну спілку, яку я заложив із селянами?

— Чув... Та то така спілка... — врубав і урвав селянин.

— Яка?...

— Люди будуть працювати, але поле пана доктора... — мовить уже з досадою його противник.

— І поле буде людське... Спілкове...

— А чому такої спілки не робить Чорний?...

Заячківський посміхнувся. Чорний — це селянин дукар, що купив маєток на парцеляції — двір і двіста моргів поля.

— Чому до тої спілки не приступив Токар із своїм полем?...

Заячківський зрозумів основу закиду.

— Ви хочете цим сказати, — питається із штучним посміхом, — що Чорний, Токар — рільники, сами ходять коло поля — їм не треба спілки. А доктор — пан, не вмів господарювати — кличе людей до спілки?...

Мовчанка.

— Правда, що так?...

— Ні, я тільки до того, що в нас кожний іде собі своїм богом. Кожний робить так, як йому краще.

— Правда? Доктор вяжеться в спілку, бо так йому краще. Бо сам собі зарадити не може. Чорний, Токар — сами краще госпо-

дарюватимуть... — доповідає Заячківський. — Може й ваша правда... Одно певне, що не все в нас у ладі.

— Пане докторе! Ви говорили про організацію! Про спільну працю. А хіба ж немає в нас такої організації?... Хіба ми не працюємо в одній партії?... Ми всі, як тут нас бачите, радикали! І пан доктор радикал! І Чорний — визначний член у радикальній партії. Токар — те ж член радикальної партії, хоч був „хрунь“. А радикальна партія — це хлопська партія — це та, як пан доктор казали, наша гармонійна робота... Але яка ж там може бути гармонія, як в одній хлопській партії сидить і Чорний і Токар — дідичі — і ще там такі дукарі, що мають по п'ятьдесят і по сто моргів поля й сидимо там ми, ф орналі, що не то поля, але й хвоста коло хати не маємо і хати своєї не маємо, сидимо в двірських драних будинках. Захоче пан — викине нас на песю маму з усіми лахами й дітищами. Тиняйся попід людські плоти!... Ану, як я тоді прийду до Чорного чи до Токаря, чи до якого иншого мужика-кулака? Впустить він мене до своєї хати хоч на одну ніч?

— Впустить?...

— Ой, впустить! Будемо довго ждати! Посипалися оклики й насмішки.

— Даремне, — мовить далі розжалобле-

ний селянин, — я тоді буду йому говорити: „Товаришу, радикале! Ми ж члени одної партії! Зарятуй мене!“ Де тоді буде та гармонія?... Собаками мене затравить!... Ні?... Та вся наша гармонія в радикальній партії то таке: дукарі нам заступниками, дукарі — представниками, делеґатами, послами, дукарів ми всюди вибираємо, бо один з них поставить собі другого, або знов той того, а ти, панський фюрналю, підноси руки в-одно та й підноси та й голосуй на дукарів. А як прийде такий час, що можна заробити, як було за Москалів, то дукарі — заробляли, а фюрналів посиляли з фюршпанами. У бідної вдови забере такий кулак-радикал (грізна лайка!) коні, фюрналя посадить на віз — гони, песій сину! Їздив з панами, нема тепер твоїх панів — їдь тепер з Москалями! Щоб часом не залежався...

— Ая... ая... — посміхаються товариші.

— Ви, пане докторе, дайте нам таку раду, щоб ми трішки поскубли наших багачиків, щоб їх на ланах не розпірало, бо понадсаджуються... От, яка б то була гармонія, як би так Чорний зрівнявся зо мною, або я підтягнувся трішки до Чорного, Токар разом із нами обома, та й десь посередині щоб ми всі зійшлися, порівнялися...

Уже не говорив. Уже скреготав зубами...

Заячківський збагнув із цих слів, що тут іще одна основа лиха — класова нерівність між селянами. Починає вияснювати, що земельний закон переводить трудову норму — це б то всякому залишає стільки землі, скільки він сам своїми руками може обробити.

— Е!... Обробить він усю!... За це я не боюся... Одно буде орати, друге запусить на пасовисько, та й будуть там валятися воли! А він і землю затримає всю в руках і грошики за воли цупитиме...

Тепер уже злість скипіла в душі Заячківського. Питається, чого хочуть: чи собі добра, чи лиха иншим?

— Хочемо правди на землі. Щоб не було так, що одному переливається, а другий з голоду примліває...

Заячківський розложив у безсиллі руками. Каже, щоб передумали все, що він з ними говорив, а завтра можуть іще раз прийти до нього на пораду.

Пішли. А він остався з розбитим серцем, з пошарпаними думками.

Даремне ждав їх завтра. Прийшли ще тільки ті два, що то перші до нього приходили; розпитували ще раз дуже основно про можливости спілкового господарства. Сказали врешті, що чогось люди побоюються. Воліли б уже кожний собі — на своєму...

Ці розмови із селянами поставили перед Заячківського цілий комплекс питань, у яких він починав губитися. З одного боку побачив моральне прибиття безземельної маси, затрату в неї самотійности, волі, енергії, ініціативи, страх перед усамотійненням. З другого боку промовила до нього глибока любов до своєї власности, до індивідуального розпоряджування своєю особою окремішнім орудуванням своїм маєтком.

На перший погляд здавалося йому, що одно перечить другому, одно друге виключає. Здавалося йому, що ці люди, працюючи на чужому для чужого, стали бездушними машинами. Але рівночасно із цим побачив, що це що-найбільше хворобливий стан.

Є в їх душі щось, що прибите затаїлося, приспане — дрімає... Але живе в їх душі з діда прадіда: бажання стати господарем на своєму шматку землі.

Дотеперішній стан, стан свого поневолення, вони вважають за конечне лихо, з якого вони хотіли б визволитися, з якого вони мусять колись вийти... І те „колись“ наближається... Усміхається до них земелька...

І приходить хтось, — це б то він, — і до-раджує їм тимчасовий, перехідний стан не-вільництва замінити на вічний. Зробити їх невільниками спілки. Вирвати від них навіть право робити, що хочуть, навіть право біду-

вати, голодувати, але, загибаючи, знати, що вони господарі на своїй землі...

Ось так йому уявлялася в грубому зарисі психіка цих збитих на безпуття — безземельних панських наймитів!

І рівночасно з тим не хотіло покидати його голови порівняння людей із зорями, людського світу — громадянства... із все-світом... Чи він не схибився в своєму порівнянні? Чи можна говорити про спільноту у всесвіті? Чи не є це як-раз найвища форма індивідуалізму — ті світи із своїми витченими шляхами, із своїм прямуюванням по невідомих нам шляхах, у невідомих нам просторах, спокійно, гордо, зрівноважено — без огляду один на одного, без допомоги один одному, кожний сам собі, сам для себе, рівно, холодно, певно...

А люди з хаосом своїх пристрастей, з вибухами своїх почувань, не є це той світовий хаос первосвіту?... Не є це пливка маса-юрба, якій далеко до всякого зрівноваження, яку хвилюють дрібнички, яка з одного краю думок, міркувань, бажань перекидається у другий і, як сьогодні звеличувала, так завтра „Розпни!“ кричатиме? Тих самих, за ті самі вчинки, за ту саму працю, тільки сами остаючи під иншим вражінням, при подмуху инших пристрастей?

І ту пливку, химерну, палку масу-юрбу

хотіти замикати в кайдани спільноти? Тоді, як усяка спільнота кайданами їй уявляється? Як ці кайдани вона тягне за собою під konieczністю примусу, під загрозою знищення, коли б хотів хто з юрби звільнитися від тісноти й ваги кайдан? Збивати юрбу-хаос в одну тюрму-спільноту й забрати їй наставника, взяти бич загрози їй знад голови? А що, як у пал тієї юрби кине хто искру бунту? Як схвилюється хаос пристрастей юрби?... Яка сила загасить вибухи пристрастей? Яка сила заставить річки схвильованої юрби, щоб вернулися в своє русло, плили своїми шляхами?...

Чи не принаджений гуртовою гармонією зоряного неба, викликаного в його уяві слабосилістю власного зору, він дав себе потягти позірній злуді тієї псевдо-гуртової гармонії, забув про безкрай всесвіту, про ширину простору, спільноту шляхів і доріг холодних, зрівноважених індивідуальностей?... Чи той його приклад, те його порівняння не є як-раз доказом чогось зовсім противного, доказом правдивості великих слів гордого філософа: *Selbst ist der Mann!*

Тільки, що не людиною є кожна та складова частина юрби, кожна та постать із виглядом людини — з душею невільника юрби... Кожна та постать із юрби з тривогами, сумнівами, неясними бажаннями, без волі, без

свідомого стремління до мети. Застрашена грізним блеском волі, притолочена вагою відповідальності при блеску самотійності... Криваво зранена одірванням од неї кайдан поневоленої юрби...

„Selbst ist der Mann!“... Хто?... Отой панський форналь, якого вели все його життя на мотузці? У якого душі накипіла ненависть не так до пана, що в нього він служив, як до того його брата, чи свата, чи кого б там не було з породи його односельчан, за те, що вони самотійні господарі, що вони не мусять служити його панові наймитами? Ненависть не до свого гнобителя, але до тих, що вольними осталися?... Ненависть не за гніт, але ненависть із заздрости: чому й ти ні, коли я?...

„Selbst ist der Mann!“... — пробуй сказати отому невільниківі! Пробуй йому вбити в голову, що добровільне обєднання у спільному гурті дає почуття волі більш, ніж блукання навмання одинцем, бо волі не тільки твоєї, але й скріпленої волею десятка обєднаних добровільно з тобою в гурт таких самих вольних самотійних людей?... Дає тобі почуття не тільки волі, але й сили!...

Скажи йому це, коли розуміння сили в нього, як не зовсім затратилося, то викривилося. У нього сила — це насильство, доконуване над ним. Насильство, якому він у своєму

безсиллі скоряється... Щоб він міг проявляти силу — цього він не зрозумів. Це — чуже його душі! Йому почуття власної сили, бажання ту силу скріпляти, витворювати тахітис сили треба насильно накинути, як накидали йому насильно кайдани, що збавили його силу. Йому треба накинути почуття волі й сили. Йому треба допомогти з невільника стати — людиною!...

За цим останнім своїм бажанням, як за фантомом, погнався у своїх думках Заячківський, пішов із цим на збори і — дістав там відповідь...

Заячківський скликає збори делегатів з усього повіту. Повідомляє села про те, що буде обговорювати справу земельного закону. Взиває громадські комісаріати, щоб безземельні й малоземельні прислали своїх делегатів, але щоб і дужчі селяне мали теж по одному представникові.

Тим часом, замість зборів делегатів, сходиться віче. Приходять у великому, переважаючому числі селяне з передмість і з поблизьких сіл.

В означеній годині коло залі, на хідниках і на вулиці творяться великі гурти односельчан або ближчих одні до одних селян і дуже жваво розправляють.

Заячківському, що наближається до залі, вперше розкриваються очі на нове гуртування селян відповідно до їх маєткової рівноваги. Він придивляється до знайомих людей в окремих гуртках, і в голові переходить число моргів поля в кожного з них.

Аж дивно, як вони подобіралися. Як усякий шукає собі сьогодні товариства під пару. „Кінь — з конем, віл — з волом!“ — подумав. Посміхнувся. Не вірить сам собі. Починає вже

таки уважно придивлятися. Так. Таки — так... Дивується. Бачить, що таки маєток найкраще зводить людей до купи. А ще й сьогодні, де можуть змагатися одні з одними. Усякий шукає собі товаришів однакової сили, однакового інтересу...

Коло самих входових дверей стоїть гурт селян, добрих його знайомих, тих, з якими він працював у кооперативі, в гіпсаку, в цегольні, з якими купував свій земельний маєток... Це найсильніші дукачі, найбільш крикливі політики і радикали, найбільш впливові громадяне, члени виділів усіх товариств. Стоять тут місцеві селяне — передміські і дукарі із сусідніх сіл. Вони виявляють чи не завелике схвилювання. Розмову ведуть дуже голосно, притім вимахують руками і, відриваючи папіроски від зубів, спльовують із досади. Коли Заячківський проходить попри них, не задержуючися, мало хто вітається з ним. І ті, хто підносить капелюх на голові, або простягає до нього із закритою головою руки, роблять це якимось недбало. Він не заперімічує того. Йде до залі й бачить, що вона ще пуста. Виходить... Запрошує дуків на збори... Кажуть йому, що ще час...

Він проходить попри інші гурти. І всюди бачить більш або менш знайомих людей. Один-два, яких маєткові відносини він знає, кажуть йому, хто тут у цьому або тому гурті

стоїть. Дивно, як йому прояснюються очі. Як він тепер бачить і помічає те, чого не бачив досі, чого взагалі не бачив ніколи, — ті верстви, слої, кляси серед селян, те клясове угрупування їх, той окремий характер, витриманий у поставі, розмовах, самопевності й самопошані, взагалі у всьому поведженні. Він знає селян головно із зборів, з товариств, де бачить їх при спільній громадянській роботі. Там попадаються йому на очі саякі й такі. Не заходив до них до хат, коли вони зібрані в більшому гурті — не придивлявся до їх гуртування в родинному житті. Бачив та чув тільки тут і там, що Токар говорив усім спільникам „ти“, вони всі йому викали. Тикали один одному тільки найбільші дукачі, ровесники віком і маєтком. Заячківський брав це все на рахунок різниці віку — у Токаря понад шістьдесят років, у тих, що йому викали, але яких він легковажив, як не понад пятьдесят, то мало-що до пятьдесяти...

Сьогодні вперше він побачив серед селян кляси й у клясах відтінки. Хотів би впевнитися. Шукає за тими, що досі він їх ніколи не бачив, не замічав, які скидали перед ним шапку й він, не призадумуючися над тим, хто це, відповідав півсвідомо на привітання — і тільки в двох останніх днях він особисто з ними познайомився, вдумався

в їх життєве становище, матеріяльне й моральне, в їх психіку. Шукає тих безземельних, які сьогодні повинні відограти чималу роль... І дивно, що не знаходить їх ніде. Скрізь, куди не кине очима, багато незнайомих лиць, але всюди, в кожному гурті зустрічає когось із тих, що їх давно вже знає. І ось тільки на самому краї цих гуртів і гуртків побачив він своїх нових знайомих, у такому малому числі, що аж здивувався. Привітав їх перший. Відповідають йому ніби застрашені, ніби здивовані, ніби збентежені. Заячківський питається, чого їх так мало? Вони кажуть йому: Переказували до них, щоб не приходили юрмою, тільки щоб прислали своїх делегатів.

— Хто переказував?

— Токар... та й вийт з їх кута...

— А він хіба один з другим делегат? Та й ті, що з ними стоять — хіба вони делегати? — питається незадоволено Заячківський.

— Та... делегати, — цідить крізь зуби селянин і викривляє лице до вимушеного посміху. — Кожний з них делегат — від себе.

— А ваші де? Вдома?

— Хто тепер удома сидить? Всі на місті...

Заячківський посилав одного, щоб скликав безземельних на збори. Це ж про їх справу будуть тут говорити...

І рівночасно чує, як заворушується серед гуртів. Злітають з голов капелюхи, до колін схиляються. Хідником з міста йде в червоній ленті через груди посол Крикливий.

— Гаразд, товариші! — кричить дзвінким голосом. Коли ж побачить знайоме лице, кидає привіт долонею і пальцями правої руки й здоровить: — Гаразд, товаришу! Гаразд...

То знов поправляє цвікер на носі, або здіймає його, прикладає обидва шкла до одного ока й дивиться на селянські гуртки. Шукає за своїми...

Поява посла Крикливого, колишнього провідника або одного з визначних провідників радикальної партії, тепер голови відлому тієї ж партії, нової — „селянсько-радикальної партії“, — трохи здивувала Заячківського. Він скликав збори делегатів, щоб змалювати їм справу земельної реформи. Не вважаючи її політичною справою, ані хвилинки не пригадувався, що треба б було перш усього скликати повітову управу радикальної партії, або взагалі з повідомленням про збори відноситися до управ усіх партій. У такій справі, як земельна реформа, не вважав за можливе відокремлювати членів своєї партії, від членів інших партій або членів усіх партій від безпартійних. Це ж, думав, чисто економічна загально-краєва, загально-повітова справа.

А ось тепер побачив, що вона й полі-

тична, й може бути партійна... Такою роблять її ті, що запросили на збори голову другої радикальної партії посла Крикливого.

Тепер ясно стало Заячківському, що цей повіт поділився під політично-партійним оглядом. Узагалі з хвилию, як зорганізувалася під проводом посла Крикливого т. зв. селянсько-радикальна партія, що опіралася на повітах з Покуття й Гуцульщини, справа приналежности селян із цього повіту до одної або другої радикальної партії дуже затемнилася. Хоч недавно приїздили сюди на збори лідери радикальної партії і в нарадах з повітовою управою партії повіт заявився за ними, зараз після того на зборах селянсько-радикальної партії в сусідньому повіті — чимало тих самих селян заступало й цей покутський повіт. Сьогоднішня поява посла Крикливого вияснює Заячківському становище повіту й характер зборів.

Заячківський підходить до посла Крикливого, вітається з ним, проходять попри гурти селян, які здоровлять сердечно Крикливого і зараз за ними обома гурмою входять до залі нарад. Стає тепер ясно Заячківському, кого вони дожидалися.

Після вибору президії — головою зборів вибірають селяне посла Крикливого — починає Заячківський реферувати майже остаточний проєкт земельного закону.

В його промові увесь виклад проєкту закону скупчується коло таких справ, з якими він погоджується, таких, що-до яких у нього є сумніви й урешті з нового питання, якого не доторкається проєкт.

До безсумнівних питань належить справа негайного вивласнення великої посілости, земель т. зв. мертвої руки (фондаційних, монастирських, єпископських, церковних і ерекціональних) і всіх земель набутих для спекуляції.

Та тут зараз починається сумнів що-до земель, яких власники не обробляють своїми руками, й земель, які не входять під ніяку з категорій, призначених до негайного вивласнення, але які переходять трудову норму, проєктовану законом.

І в однім і в другім випадку, хоч проєкт закону хоче вивласнення відложити до ухвалення постанов окремого закону, Заячківський заявляється за негайним вивласненням. Каже між иншим, що залишення землі понад трудову норму в руках багатих селян може викликати незадоволення безземельних, головно в тих громадах, у яких велика посілість уже розпарцельована і то, як звичайно буває, між багатіщих, між тих, що мали гроші й кредит при парцеляції — і де землі до наділу для безземельних — немає!

Ця його заява викликає шепіт незадово-

лення чи розпитування на залі. Приймаючи на увагу це останнє, Заячківський переходить до роз'яснення, що це таке — трудова норма... Вияснює велику розбіжність у поглядах на цю справу. Землі до поділу мало, безземельних і малоземельних з одним до трьох моргів поля так багато, що й безземельних нею не обділиться, не то щоб малоземельним прирізувати. Треба б обмежувати відразу землю багатирів-селян.

Ропіт на залі росте.

І в цій справі, — реферувє далі Заячківський, не звертаючи уваги на гамір, — є думка в багатіших селян у Національній Раді, щоб селянам залишити або всю землю...

— Залишити! Залишити! — кричить Токар і за ним інші з його гурта. — Хлопам залишити всю землю...

— Дозвольте, панове, вияснити справу... Коли ж, кажуть вони, не залишати цієї землі, то оставити, як максимум, бодай вісімдесять моргів чорнозему або, відповідно до того, більше иншої, слабшої землі!

— Так, так! Вісімдесять моргів найменше! — кричать з другого гурта.

— Інші послі-селяне хотіли б оставити в селянських руках найменше сорок моргів... — мовить Заячківський.

— Мало!... Вісімдесять!...

— Всю хлопську землю залишити хло-

пам! — кричать з того кута. — Чого рунтати хлопів!...

— Досить сорок моргів!... Буде з нас і сорок! — гомонять знов інші.

Гамір у залі кріпшає. Заячківський переводить погляд очей з одного гурта на другий, слухає окликів і змагання селян і посміхається. Коли вже трохи заспокоюються пристрасти, він мовить:

— Таке само, панове, діється і в Національній Раді! Хто має понад сто моргів, хотів би залишити всю селянську землю в руках власників!

— Так і треба! Чого рунтати хлопів?... Беріться до панської землі!

— До своєї!...

— Досить з нас сорок моргів. Ади! Одному все — другому нічого. Буде сорок!...

— кричать ті, що тремтять і за своїх сорок...

— Хто має вісімдесять, — говорить далі Заячківський, запановуючи над окликами в окремих гуртах, — той прикроє до свого поля найвищу норму! Інший знов не хоче спустити із сорока!

— Нема вже із чого спускати!

— Правда, що гірко! — притакує промовець. — Але ті, що не мають нічого, або що заступають справу безземельних, хотіли б і тим, що нічого не мають, дати якомсь змогу

жити. А до того треба б порівняти багатців з бідніщими.

— Наперед себе порівняйте! — кричить озлоблений Токар.

— Я себе порівняв! Я сказав, що велика посілість — моя і ваша, пане Токар, — власнюється зараз! У першу чергу!

Токар блиснув на нього очима.

— Тепер питання, — втоплює гостро в Токаря очі Заячківський, — що робити з рештою вашої землі, якої ви сами не обробляєте своїми руками й яка переходить трудову норму?

— Зась кожному до моєї землі! Нехай поважиться хто ступити ногою на моє поле! — гримнув Токар. — Стільки його земля й носила!

— А таких панів Токарів — більше. Тим часом, як не займати їх поля, не буде що ділити. І тому заявляються одні за тим, щоб наділювати селян до п'ятнадцяти моргів найвище, але щоб і землю багатців обмежувати між п'ятнадцяти і тридцяти моргами...

Тепер уже счиняється така хуртовина на залі, що предсідник мусить в-одно дзвонити. Ніхто його не слухає. Кричать і тут і там. Всі — без розбору. Кожний про своє... І з усіх тих криків розуміє Заячківський одно: всі проти нього звертаються.

Ще більший гамір, тепер уже всієї залі, викликають дальші його слова, що з ви-

власненої землі задумує Національна Рада утворити Земельний державний фонд і ділити землю аж після покінчення війни в першій мірі між інвалідів, вдів і сиріт з української війни, потім між таких самих із часів світової війни й аж потім між інших безземельних і малоземельних селян. Він зачіпає цією частиною своєї промови всіх тих, що вже наставилися ділити панське поле, то знов тих, що вже поділили лани між себе тимчасово й дивилися на свій тимчасовий приділ, як на власну землю, як на наділ на вічні часи. Без огляду на те, скільки вони мають своєї землі. Врешті зачіпає інтереси тих дукарів, що наймали попівську землю на спілку й тепер уже бачили себе власниками тих урожайних загончиків.

Не помагають його заяви, що годі розбивати фронт! Як дізнаються, безземельні, що їх скривдила держава, добили їх односельчане, повтікають усі з фронту...

Не вгавають крики.

Нема чого, — кажуть, — ждати із діленням землі! Вже народ не скривдить один одного.

Заячківському в-одно стоять перед очима постаті тих форналів, яких „народ“ ніби то не скривдить, як і не кривдив, посилаючи їх з московськими підводами! Та надаремне він жде голосу безземельників. Бачить їх,

дивиться на них і не може видивуватися, чого вони мовчать.

Гамір на залі виводить з рівноваги посла Крикливого. Він намагається заспокоїти схвильовану юрбу. Коли ж ні до чого не доводить його прохання, він звертається до Заячківського з терпким докором:

— Товаришу! Чого ви дратуєте людей?...

— Пане после! Я реферую проєкт закону, який буде ухвалений!

— То ще — хто знає!... — викручується Крикливий.

— І ви це говорите?... — втоплює в нього очі Заячківський.

Не може витримати спокійно його погляду Крикливий. Бентежить. І вмить перескакує на інше поле:

— А як і буде? Чого розбиваєте мені збори?

— Вам? Це ваші збори? Вперше це чую!

— Це збори селян радикалів...

Заячківський хотів щось сказати, zareагувати, застерегтися. Але, як кинув очима на сцену позад себе, побачив сьогодні уперше на зборах посла Лисовського і так схвилювався, що замовк. Не дав Крикливому ніякої відповіді. Лисовський сидить коло посла Крикливого, гладить нервово свою борідку й посміхається зїдливо...

Ця хитро-злюбна посмішка Лисовського

вказує Заячківському, що тут розіграється його доля. Тут рішається справа його популярности, його чарівних успіхів, його велетенських здобутків на полі громадянської праці. Він бачить, як збитою лавою стоять проти нього всі, з ким він працював, на кого міг у кожній хвилині числити. Він розуміє їх тепер. Він знає, чого вони хочуть...

І рівночасно усвідомляє собі, як дуже вони його бють по голові. Коли б він сам був тут з ними, він позмагався б і переміг би!... Але його противники-селяне мають моральну допомогу в його найбільшому політичному ворогові — Лисовському. Лисовський дізнає почуття роскоші за кожним ударом, що звалюється на голову Заячківського.

Коли так шумить, клекотить на залі, Заячківський ламається в думках, що йому робити?...

О! Він знає, що в одну мить, як кричать проти нього, так, нехай він тільки захоче, постеляться йому до ніг! І він не потребуватиме схилитися перед їх жаданнями, тільки нехай, як каже Крикливий, не дратує їх! Нехай тільки — поставить під сумнівом, під знаком запитання немилі цій юрбі статті земельного закону, — прихилить усіх на свій бік.

Але зробити цього не дозволяють йому ті два свідки його змагання: Крикливий і

Лисовський. Не дозволяє йому почуття правди. Не дозволяє вроджена, затаєна в душі упертість... Кинув визов — тепер мусить устоятися на становищі. Коли юрба перемаже його криком — він перемаже її своєю сміливістю, зухвальством, своїм нехтуванням симпатій тієї юрби!

Здобувається на надлюдську силу голосу, який вибивається понад усі крики на залі. Схвильовує ним повітря, придушує гомін юрби.

— Панове! Це мають бути збори вольних громадян? Панове!... Де ж свобода думки, свобода слова?... Хто не задоволений — може зголоситися до слова! Я не дозволю ні собі, ні нікому в цій залі перебити промови! Ми ж не юрба збунтованих рабів — ми вольні громадяне!...

Вражіння його голосу, ще більш вражіння образ, кинених посередньо в лице схвильованій юрбі — таке могутнє, що на залі відразу втихає.

Заячківський починає помалу, спокійно реферувати статтю за статтею. Поки-що не висуває задириливих питань. Тільки при лісовій справі заявляє, що він буде за вивлащенням усіх лісів — навіть і малих шматків (це б то селянських) і за передачею їх господарки в руки повіту.

Тут почувається один відокремлений го-

лос спротиву. Але ніхто не звертає на це уваги. Селяне з найближчої околиці не зацікавлені лісом, бо ані в місті, ані під містом лісів немає. А наддністрянськими лісами — краще як буде господарювати повіт, бо й безлісні села прийдуть до голосу в справі лісів.

Коли незадоволеного делегата з лісової околиці привітали селяне окликом: „Тихо там!“..., здавалося б, що знов запанувала гармонія між Заячківським і зборами. Хвилинку він навіть вагається, чи не урвати б тут. Але вмить згадує свою постанову заступитися за справу безземельних. І серед найбільшої тиші на залі він починає реферувати справу спілкового загосподарювання двірського лану. І починає знову помалу розхитуватися схвильоване море грудей, очей, голосів... Коли Заячківський висуває проєкт передачі великої посілості безземельним і малоземельним, як вони цього забажають, під спілкові господарства, падає обурений оклик:

— Не треба нам комуни!

І враз за тим счиняється такий гомін, що далі говорити годі. Заячківському вже байдуже!... Він здобувається ще на останнє зусилля волі й сили та й кричить:

— Я не до вас говорю, панове дукарі! Не до вас, що взагалі не маєте тут що робити, де говориться про справу двірської

землі! Бо ви з неї ні шматка не дістанете! Ви ще із своєї будете оддавати...

Перемагає нову хвилю огірчених, озлоблених, озвірених вигуків. Звертається до кутка, де стоять нові його знайомі.

— Я вас питаюся, панове безземельні, вас, що своїм потом двірські лани зливали, я вас питаюся: чи хочете, щоб обговорювати з вами спілкові господарства?...

— Не хочемо! Не хочемо! — кричать дукарі.

— Я знаю, що ви не хочете, панове дуки! Я дуже добре це знаю!... — насміхається з них з легковажним рухом руки в їх сторону Заячківський. — Я тих питаюся, що за вами стоять! Що ви їх заступили!...

Коли Заячківський викидає ці слова з грудей, він відчуває, як щось дороге його душі рветься. Він розуміє, що розшарпує раз на завсігди все те спільне бажання праці, що звязало його із цими дукарями, що їх при праці обєднало. Викидає з душі навіть дорогий спомин про ту спільну роботу...

Для кого?... Для тих, що перед двома днями він почав з ними говорити?... Що взагалі ще з ними не зговорився?... Що навіть не знає, як вони приймуть його слова?...

Ні! Не для них! Для власного заспокоєння почування правди... Для вирівнювання гіркої суспільної кривди, яку й він, звязуючися з дукачами, помагав поглиблювати...

Тепер відкликається до тих нових своїх знайомих і надаремне жде від них відповіді.

Коли після його слів западає мовчанка, голови його дотеперішніх приятелів-дукачів звертаються до кутка, де стоять ф'орналі й инша злиденна голота.

— Кажіть! Чуєте, що вас він питається? Чого мовчите?... Кажіть! — кричать до голоти дукарі.

На залі ще глибша мовчанка дожидання... Тільки визиваючі поклики дуків її перебивають:

— Кажіть! Не чуєте, що до вас говорить?... Кажіть!... Хочете комуни, чи ні?...

— Не хочемо... Не хочемо... — ледви чутні голоси відповідають дукарям...

Заячківський зітхає глибоко й кидається в крісло.

— Ніхто не хоче!... — заявляють із веселим сміхом перемоги багаті.

— Ніхто не хоче!... — доповідає за ними, як гомін, на естраді посол Лисовський... — Так, ніхто не хоче...

Цим своїм окликом посол Лисовський робить останній свій порахунок із Заячківським. Кидає собі його легковажно під ноги...

Заячківський відчуває в глибині зболілої душі, що він своє програв... Його роля скінчилася...

Тепер уже він опиняється в такому становищі, що може його бити, споневажувати, хто не хоче. Коли слухає другого промовця, посла Крикливого, він не всилі навіть у душі реагувати на його слова. Тільки біль безкрайї відчуває.

Він намагався збагнути правду. Шукав її в своїй душі, прийшов її шукати між людей. Сповідався їм із своїх сумнівів. Просив їх про відповідь на все, що його незадовольняє, схвилює. Але що правди тієї між людьми не було, не дістав і він такої відповіді, як хотів. Навпаки — бачить, як його зусилля, щоб добитися правди, ще більш її потоптує. Він сам кидає дукарям під ноги безпомічну голоту. Помагає їм насміятися над бажаннями душі тієї заголюваної бідноти. На команду Токаря й інших дукачів — ті, для яких він правди шукав, гатять його по голові бичами чорної неправди, кидають себе багачам під ноги... І його! І його!...

І не тільки багачам кидають його під ноги, не тільки дукарям, які жаждою помсти загорілися! Ще більш його противникові — Лисовському й другому свідкові його програної — Крикливому.

Починає після нього промовляти Крикливий і юрба вітає його оплесками. Крикливий довго не може прийти до слова. Й не намагається. Він щасливий від оплесків юрби.

Вітається з усіми взагалі, з кожним — чи його знає, чи ні — окремо, з кожним, хто плече в долоні, вітається головою, руками, словами, окликами. Доки вже одні одних на залі не починають заспокоювати.

Крикливий звук до такого привітання. Не від сьогодні. Й не тут тільки. Всюди, куди залітає чутка про нього — його так вітають. Бо й він нагороджує юрбу медовими словами. Кривавими погрозами проти її ворогів.

Крикливий розуміє душу юрби.

Немає серед неї нікого, хто міг би сказати про себе: „Я щасливий, мені нічого не треба!“

І немає такого, кому б не сидів на карку, не дошкулював якийсь воріг. Цей воріг раз пан, раз злісний, то знов шандар, то здекутник, то возний із суду, що позов приносить. То піп, що курку при вінчанні бере, то війт-хрунь, вчителька, що на кару за дітей завдає, коршмар, що дорого за сіль лупить...

Усіх тих ворогів знає Крикливий. Наслухався про них, надивився, як скиглить від їх напастей мужицька душа. І коли він промовляє, вміє вплести в свою промову кривавий розрахунок з усіми ворогами покривджених селян.

Що хто своєму ворогові бажає, чує, що

того самого бажає його ворогові й Крикливий. Він розправиться з тим клятим кривдником мужицької душі! Крівава буде його розплата з тими п'явками, тими кровопійниками, з тими глиталями!... Немає таких жорстоких слів, яких не кинув би Крикливий під адресою тих павуків, що обслуговували злиденне мужицьке життя!

І вже тих слів досить, щоб приєднати до Крикливого всі серця слухачів. Бо, хоч слухають його промови покривджені й кривдники, і одні й другі знаходять у ній відповідь на свої болі. Злидареві Крикливий обіцяє, що буде боронити його перед дукарем, дукареві показує можливість завоювати собі ще більші маєтки від того Жида, що розсівся на сусідських полонинах... А Жидові він пообіцяє посередньо добру ціну на худобу на позакраєвих торговицях збуту. Бо хто ж її там збуватиме, як не він — купець?...

Слухають його промови ті, що їх біда давить, слухають і ті, що то сами давлять інших і що їм самим також чогось не достає. І всі вони чують рішучу розправу Крикливого з тим, що кожного з них болить. Коли Крикливий кидає в їх бік погрози, вони пускають їх біля уха: „Говори здоров!“... А як за хвилинку він і їм обіцяє позмагатися з їх лихом, з їх ворогами, вони посміхаються щасливі. І як їм усім не любити

посла Крикливого! Як їм не носити його на руках!...

А вже, як він стане говорити про людське щастя, про те, чого всякому треба, як почне вже обіцянками розсипуватися, — немає стриму його словам... Немає краю надіям слухачів... Тепер уже ніхто не тремтить, що ось то йому він погрожує. Бо він уже й не грозить. А як грозить, то комусь далекому: державі, урядові... Що то кривдить людей, що не дає їм усього, чого кому треба... Тепер, як хто незадоволення своє виявляє, то шандарі і комісар віча... Але зденервування цих представників уряду, влади, ... перебивання промови Крикливого, тільки помагає промовцеві.

„Ади, як їм допик!“...

„Ах... Так їм треба!“...

„Ади, як не можуть слухати!“...

Очі посміхаються, серця жвавіше б'ються, віддих у грудях людям захоплює! Коли комісар і шандарі проти Крикливого, то, видно, він їм дуже страшний. А страшний він їм, — бо добра людям бажає... Ото раз радикал!... Той їм усім... Той як не допоможе народові, то вже ніхто мужикові не допоможе...

Так завязувалися віддавна ті тісні звязки, що об'єднували коло Крикливого широкі, безкритичні народні маси.

І нехай тільки чутка піде, що приїде,

промовлятиме посол Крикливий — ого! Нікого в хаті не вдержиш! І старе й мале, чоловіки й жінки, старі дідуги й молодики — всі сходяться на віче, щоб почути, як промовлятиме їх посол!

Не вдержиться у коршмі шинкар... Не всидить у хаті й піп. І як не він сам, то його діти прийдуть на віче Крикливого. І хоч лице їм лупається від того, як лає попів промовець, як насміхається з них злорадно, як зідливі посмішки своїми словами викликає на мужицьких лицах, — вони все ж таки відходять із віча задоволені, що Крикливий не дарував ні панові, ні злісному, ні коршмареві. А вже проти уряду — то так говорив, що от-от, здавалося, і його арештують... Хіба стільки має щастя, що посол...

Умів усіх за душу вхопити посол Крикливий. Найбільших своїх ворогів — і тих він приєднював для себе, — кожного чим иншим.

Мистець був у промовах, у пануванні над людськими серцями посол Крикливий...

І цей Крикливий так собі, віднехочу, з легкої руки починає розправлятися із Заячківським. Не для принципу, не для того, щоб позмагатися із сумнівами, що їх підніс Заячківський. Ні!... Щоб показати йому, що немає він тут чого шукати, як приїде на збори Крикливий. Щоб свою силу тут виявити і щоб ще глибше впустити коріння...

Бо те, про що він говорить, що ж це, як не найбільша мужицька болячка?... Земля, земля!... Панська земля!... Попівська земля!... Що більш може мужика дратувати, як не те, що сидить собі там пан, а хлоп на нього працює!... Сидить собі там пін, у церкві людей дере, та ще й на найкращому лані розсівся!... Тепер настав для людей час розрахунку. Крикливий, що давніше обіцював манну з неба, тепер приносить людям в дарунку панську й попівську землю...

Вся справа в тому, щоб передати її народові, як дарунок від себе. Як дарунок приємний, бажаний, сердечний... Щоб не якась там Національна Рада ділила ту землю між людей... Щоб він, він, посол Крикливий роздавав її. І щоб йому люди за це до віку були вдячні... Від щирої душі треба людям ту землю давати. Не на гризню одних проти других підбивати! Всім дати, всіх щасливими робити...

Починає плисти промова Крикливого річкою солодких, приємних слів.

...Що вони не багато говорять?... Що вони дуже далекі від того, щоб здійснитися?... Що вони розходяться з тим, за чим заявляється більшість Національної Ради?... Що не все, що він говорить, знайде вислів у земельному законі?...

Він, посол Крикливий, за тим! Він того хоче! Він за тим промовлятиме! Він за тим голосуватиме! Він це людям обіцяє!... А з тими попами, з тими дідичами, то ще народ побалакає, як би вони не хотіли віддавати своєї землі мужикам!... Го-го! Тепер мужицька сила! Тепер за народом — слово!...

Це все, що вже на самім початку промови кидає в залю нарад посол Крикливий, знаходить щирий відгомін серед слухачів. Та ще й після промови Заячківського, після тієї хуртовини, яку він зв'язав своїми нерозумними словами...

Відразу почувається, що це говорить старий радикал, щирий друг мужицької душі... То не з тих... панів... дідичів... З тих молоденьких...

„Це наш батько-отаман!“... говорять посміхнені від радощів очі слухачів...

Крикливий заявляється в грубих словах тільки за вивласненням панської і попівської землі. Пани вже досить напилися людської крові! Прийшов уже й на них час! А попи — нехай церкви пильнують, не поля! Хіба бачив хто коли попа, щоб ішов за плугом?

...Ні! Ні! — гримить сміхом заля! — Череву стряслося б!... Сало спеклося б на сонці!... Попи нехай шукають холодочку!

— І я так кажу! Попи нехай собі шукають холодочку! — підхоплює посол Крикли-

вий. — В альтанці нехай собі сидять і попивають чорну каву та й курять люльку на довгім цибуху... Як то їх малювало блаженної пам'яті „Зеркало“. А на нашій землі нехай люди працюють...

— Так! Так!... Земля для людей!...

Таке й тому подібне торочить і в-одно викликає вибухи реготу на залі, підморгування в сторону Заячківського. А Заячківський сидить бездушно й думає собі, чого ця людина бореться з вітряками? Адже ж ніхто, навіть і проєкт закону, й попи у Національній Раді не оспорює того, що панська й попівська земля підпаде вивласненню. Але це цікава, жива тема на зборах селян-радикалів... Чого ж її вривати?... То ж посол Крикливий підхоплює на сміхи залі, сам додає до них нові жарти й обсотує своїми словами душу всієї юрби... Навіть і тих безземельних злидарів...

І вони сміються...

І вони не перестають сміятися, коли Крикливий тим самим, жартобливим, насмішливим способом оповідає, яка це була б нісенітниця хотіти відібрати селянам землю, коли мається на меті наділити селян землею! Як що, то треба б подбати про це, щоб наділити землею не тільки безземельних, не тільки малоземельним прирізати, але й багачиків земелькою подурити. Щоб, сердешні,

не облизувалися, коли інші ділитимуть землю! Треба шукати способу, щоб для всіх стало!

— Земля селянам! А селяне ви всі — бідний чи багатий! Кожний з вас із землі живе, за плугом ходить — кожному земельки треба. Так, товариші?...

Гомінкі оплески, бадьорі поклики виявляють почування громади.

— А де її набрати, пане после? — питається холодно Заячківський. Як гомоном із того світу...

— Є, пане докторе, землі! Є досить!... — кидає йому в очі сміливу відповідь Крикливий.

— А статистика що каже?...

— Що там статистика? Правда, товариші?... Як думаєте, громадо? Буде вашої панської і попівської землі для всіх?

— Буде, пане после, буде!... Дай вам, боже, здоровля!... — сміються щасливі.

— Так, товариші! Що будемо рішати наперед та й дивитися, що там польські панки понаписували у статистиці! Будемо ділити — то побачимо, що кому стане! Правда?...

Гучний відгомін на залі. З усіх кутків сипляться оклики у відповідь Крикливому. Оклики одобрення.

— Правда, правда! Так!...

— Побачимо! Побачимо!...

— Буде всім!...

— Набрехали польські старости та й комісарі...

— Панам завсігди вкрали, щоб менше платив податків. А ти, хлопе, плати податок за себе й за пана!

Крикливий слухає тих окликів і радіє від них. Справді, який то здоровий хлопський розум! Як він добре у всьому розбірається.

Чи треба йому більшого потвердження його слів? — думає Крикливий.

Звертається до Заячківського:

— О, чуєте? Чуєте, яке в нашого народа довірря до статистики!... Життя покаже...

А тепер уже до зібраних у залі нарад селян:

— Та й не треба чекати з поділом. Нині ухвалимо закон — завтра будемо ділити. Чого чекати?... Щоб знов панам роги повідростали, та й щоб вас ізганяли із землі?...

Знову веселі вибухи і запевнення, що вже народ ті роги добре оббиватиме! Скінчилося панське та й попівське панування! Тепер люди будуть у себе лад наводити...

Посол Крикливий зачіпає ще одно питання: „З викупом — чи без викупу!“... Попи, — як каже, — та й дідичі в Національній Раді, — мимохіттю кидає очі в сторону Заячківського, — хочуть хлопам добре продати свою землю — за облігації. Як то було за панщини.

Ніби то ти, хлопе, дістанеш від пана свою землю та й будеш на ній пріти, та й град тобі буде пшеницю бити, та й сніг озимину збавляти... Але за всі свої журби ти мушиш панові при податках сплачувати облігації. А пан покладе свої облігації — твою, хлопе, кєрвавицю — до фабрики, до копальні нафти, до акційного товариства, буде собі в зимі в Єгипті, в Монте Карльо сидіти, вигріватися до сонечка... А в літі поїде на північ, де холодніше, над море, до купілів... Та й тут і там буде проїдати та й пропивати твої облігації, твою хлопську кєрвавицю... — От що значить: за викупом!... Розумієте, чи ні?...

— Розуміємо! Розуміємо! — реве, як божевільна, заля.

— Ще панщини не забули! Бодай вони виздыхали! — хрипить коло самого промовця старий дідок і грозить затисненими кулаками в сторону Заячківського.

Крикливий підбадьорюється:

— Добре, що розумієте! Добре, що памятаєте старе лихо!... А тепер скажіть мені: Хто з вас, товариші голосуватиме за викупом панської землі? Піднесіть руку до гори!...

Кілька рук підноситься. Сусіди ловлять їх, стягають додолу. Пояснюють справу. Ті, що перехопилися із своїми руками, сміються.

Тепер уже тиша і насміх серед зібраних.

— Ніхто з вас не підносить руки за викупом? — питається Крикливий.

— Ніхто! Ніхто!...

— Та й я ні! — заявляє промовець. — І я буду всіми своїми силами заступатися за вивласнення панської і попівської землі без викупу! Хоч би то дуже не подобалося деяким попам і дідичам у Національній Раді!

— Проч із ними! Геть їх гнати!

— Га... Сами вибірали — сами маєте! Але наша селянсько-радикальна партія знає тільки одно: Панська й попівська земля для селян — без викупу!...

— Слава селянській радикальній партії!

— Честь і слава нашому голові!

— Слава товаришеві Крикливому!

— Дякую вам, товариші! Дякую в своїм імені і в імені нашої партії. Всі, як один, єднаймося в червоних лентах під малиновим прапором Січей! Вступаймо всі в члени селянської радикальної партії! Нехай живуть Січовики! Нехай живуть селянські радикали!...

— Слава! Слава! Наш посол Крикливий нехай живе!...

В один голос! Наче з одних грудей...

Крикливий дякує головою, руками...

Збірає свої думки.

Коли вже може говорити — починає:

— Та й ще одно я хотів би вам, товариші, сказати на прощання! — мовить, посміхаючися. — Наш ґеніяльний поет Тарас Шевченко був ще й маляр — знаєте?

— Знаємо, знаємо!

— І він намалював одну картинку та й підписав: „Сама собі господиня в хаті!“ Лепська картинка... Бачив з вас хто?...

Мовчанка. Потім: „Бачили“. Та таким непевним голосом, що й Крикливий не вірить, щоб хто бачив. Коли Заячківський і Лисовський посміхаються, кожний на инший лад, Крикливий починає далі:

— Лежить собі, знаєте, одна така здорооова, гладка жінка... Годована... Спить... Сорочка їй задралася... Показала, небога, що треба й чого при людях не показується...

Посміхи в очах слухачів.

— А чому? — питаєте?... Бо вона сама господиня в хаті... Робить, що хоче! У всьому її воля!...

Слова Крикливого зацікавлюють слухачів. Ще ніхто не знає, до чого він говорить, але й усякий знає, що буде із чого посміятися. Слухають уважно. Ловлять кожне слово. Забігають у думках наввипередки, що воно буде з тією господинею...

— Знаєте, що то значить бути самому собі господарем у своїй хаті?...

— Правда! Правда!... Знаємо!

— Не дай, боже, двох господарів у хаті...

— Тато із сином голови сокирами провалюють, не то два чужі господарі!...

Крикливий радіє серед щасливої посмішки... Каже:

— А то де-які модні пани завидують вам того, що ви собі сами господарі в своїй хаті... Хочуть вас спрягати! Хочуть вас збивати в якісь комуни! Хочуть вас вязати в якісь спілкові господарства...

— Ганьба їм! Не треба нам комуни!

— Ми сами собі господарі в своїй хаті.

Цей останній оклик викликає сміх. Хтось з інтелігентів крикнув:

— Такі як ця господиня?...

Інші — незадоволені, обурені:

— Такі, або й не такі...

— Товариші! — кричить Крикливий. — Вже наш поет Тарас Шевченко знав, чого людям треба! І він уже знав, що прийдуть до вас усякі модні пани та й намалював для них таку лепську картинку!

— Дай йому, боже, здоровля за те, що дбав про нас!

— Хіба земля йому пером! — поправляє Крикливий і хитнув рукою. — Не дай, боже, щоб хто був прийшов до тої хати, як там лежить сама собі господиня! Ото було б там біди-біди... Ще й до суду дійшло б...

— І без криміналу не було б... — хрипить сивий дідок, облизуючися...

Сміх одобрення, сміх реготу, сміх веселого однозгідного признання бє в лице Заячківського. Показують пальцями на нього...

А він сидить і ні вусом не моргне. Має для Крикливого і для юрби, не виключаючи зпоміж неї й Лисовського, — холодний погляд погорди.

Посол Лисовський відчував душевну потребу попрощатися із своїм повітом і тому прийшов на збори. Тридцять років працював він тут, усе своє життя прожив у цьому повіті. Працював для народа і народ дав йому все, що міг. Дав йому маєток, дав йому славу, дав йому посольський мандат, поставив його на вершинах життя, зрівняв що-до сили й влади з колишнім цісарем. Тепер покликає його на найбільш відповідальне становище, на президента — адміністративного трибуналу. Він служив народові своєю думкою, своєю радою, своєю працею і народ наділяє його всим, чого людина може забажати в житті.

Так... Народ його наділяє!... Бо чи ж були б його покликали на президента адміністративного трибуналу, як би не те, що він давній посол, член Виділу Національної Ради?... Та й ще тому, що провідньою зорею

його життя була справедливість... терпимість для інших, пошана життя й майна співгромадян?...

Так — він тепер збирає плоди своєї праці. Дістає нагороду за всі прикrostи, що їх зазнавав у повіті від цих молодих панів... Так — це відплата за всі гіркі хвилини життя. Він їде в славі на становище президента адміністраційного трибуналу — панове Заячківські почули твердий кулак нашого мужика.

Браталися паничі з хлопами, вислугувалися їм, стелилися їм під ноги — думали, що так запанують над мужицькими серцями. А сьогодні... ох, яка здорова відплата! Як йому мужики показали — не братайся, свине, з пастухом!

Він, якийсь зайда, що то, хто його знає, яким способом доробився мастку — він хотів узяти собі під ноги дукарів, мужиків-господарів з діда-прадіда, багатирів родових з покоління в покоління?... Він хотів над ними взяти верх своєю божевільною ідеєю?

Го-го! Закороткі руки...

Дивися! Вистарчить такого нездарного порівняння твоєї божевільної ідеї з вольною картинкою Шевченка — і що з твоєї ідеї залишилося?... Сміх... глум... насміх... Не можеш показатися між мужиками, щоб їм не стала перед очі „Сама собі господиня

в хаті!“... А як ще добра душа покаже їм цю картинку...

Ні. Справді. Треба буде передати її до читальні. Нехай побачать на власні очі! Нехай знають люди, як виглядає божевільна ідея цього панка!...

А то тебе поклав радикал на лопатки!... І я б тобі так здорово не заплатив, як він віддячив тобі за всі мої неспані ночі!

О! Чуєш, як їм це подобається? Чуєш, як дякують Крикливому за те, що їх розвеселив і висловив своїм жартом те, що в них накипіло в душі?... Чуєш?... Ти хотів мужикові відбирати шматок землі, хату, скидати його з господаря на наймита... О, чуєш?... „Мужикові одно лишилося, як каже Стефаник, що його ніхто з мужика не скине!“ А ти хотів скидати його з мужика? Робити з нього пролетарія? Наймита комуни?...

Га-га-га!... регочеться в душі Лисовський, слухаючи насмішливої промови мужика.

Чого мовчиш? Чому ти тут такий маленький?...

Ага... Говориш?...

Заячківський починає промовляти. Намагається дати відповідь Крикливому. Виказує неправду його слів.

Лисовський слухає уважно. Снує далі нитку злорадних своїх думок.

...Ти хочеш в'яснити мужикові свої со-

ціялістичні фантазії?... Та ще й тоді, як він бачить, як то ти сам у житті поступаєш?

Дідич?... Що? Ти скинув себе з дідича? Як сидиш у дворі? Як поле на тебе записане?

Спілка?... Ага! Вияснюєш, що ти, хоч у спілці, не перестав бути сам собі господарем?

Зовсім певно! Та ж ціла та твоя спілка — тільки шахрайство! Підшиваєшся лисом... і думаєш, що тобі хто повірить?...

Ломишся, біднятко?... Але це тобі не може!... Забагато вкусив — не ковтнеш!...

Бідний!... Який він розбитий сідає...

І коли Заячківський скінчив, тепер уже до краю знищений, бо вже навіть без супротивлювання громади, при холодній мовчанці зборів, — знак, що не то нікого не переконав, але вже й не зачепив нікого за душу і, хоч як намагався виказати недоладну річ Крикливого, нікому до серця ані до розуму не промовив, — Лисовський чує, як предсідник дає йому слово.

Встає. Починає говорити. Починає від того, що прийшов попроситися із своїм повітом. Прийшов подякувати громаді за все добро, якого зазнав од неї за час своїх тридцяти років праці. Прийшов просити вибачення, як кому коли чим не вгодив, як не все зробив, чого від нього ждали. Робив з усіх своїх сил... Тепер, коли він зводить у душі рахунок свого життя з повітом, під-

рахунок своєї праці в повіті — бачить, скільки то ще не зроблено, скільки б то ще треба було мати сил, щоб відповісти на всі потреби повіту!...

Та він уже старий. Прийшов до повіту молодим юнаком, з панамі в соймі на шаблі бився за свій нарід — а тепер він старий сивий дідуга! Тепер нехай інші приходять до роботи, під яку він поклав тверді основи!

Тільки нехай не приходять з фантазіями, з утопіями, але нехай приносять здорову думку, тверезу, — реальне діло.

Бо наш мужик любить фантазії — в казці. Дуже їх любить. Прегарні творить казки...

Але в житті, в своїй господарській праці мусить рахуватися з тим, що вранці боже сонінько встає й зганяє його до роботи, а ввечері лягає спати сонце й він з ним. Як день у нього для праці, а ніч для відпочинку, так тільки те приймає його душа, що зі сонцем лагідно встає, веде його при праці, помагає йому проводити його працю на старих прадідівських основах.

Мужик не любить хуртовини — боїться її, бо вона несе град на його поля!

Таку хуртовину бачить він у соціалізмі, більшовизмі, комунізмі, що несе йому соціалізацію, націоналізацію, що хоче відобрати йому право на його святую приватну власність, що хоче викинути його з його прадідівського

поля, з його господарства, що добірається до його хати, до його жінки, до дітей, до його усвячених традицією звичаїв. До його церкви, до його свят, до його обряду, з яким він ізжився...

— Панове!... — погрожує під адресою Заячківського невідомим ворогам. — Не туди дорога! З нашим мужиком треба ближче ізжитися. Треба вміти шанувати те, що в нього святе! А тоді він і вас пошанує! Так, як пошанував мене! Але я за все своє життя ніколи не споневажував того, що для нашого мужика дороге, святе!... За мою працю з народом і для народу наділив мене мій народ усім, що мав. Довів мене до найбільших почесностей у нашій державі — віддає врешті в мої руки долю найвищого в державі судівництва! Віддає мені відповідальне становище президента адміністративного трибуналу...

Лисовський починає розводитися над значінням своєї нової ролі в громадянстві. Пояснює, скільки то він добра може зробити, скільки лиха відвернути може від держави й народу...

І ще раз дякує народові, що наділив його таким великим довір'ям за всю працю його життя...

— А тепер, — мовить святково, — панове громадо, я хотів би передати вам свій запо-

віт — хотів би залишити у ваших серцях мрію свого життя... Панове! Ми будували деревляний будинок, щоб було де захистити голову від дощу... Тепер, коли маємо свою державу, мусимо пересипати нашу деревляну будівлю і на її місці поставити тверду, могутню кам'яну палату... Чого ми не могли добитися від Австрії, мусимо тепер дістати від своєї держави!...

Захоплює слухачів великими надіями, яких їм ждати від своєї держави. Дуже цікавляться тим, що він їм пообіцяє. Мак можна сіяти, така тиша на залі... Ні одні уста не порухнуть. Віддих у грудях запертий...

Лисовський використовує хвилину мовчанки, щоб поставити перед очі зібраних найвищі їх потреби:

— Памятаєте, скільки то разів я добивався у своїх промовах у парламенті, щоб нам держава поклала вже раз міст на Дністрі?... Я жадав навіть військової комісії, щоб ствердила, яке значіння матиме цей міст для австрійської мілітарної сили на випадок війни. І все — як горохом до стіни. Аж підчас війни переконалися наші пани міністри у Відні, яку вони мають втрату, що не поставили в нас мосту на Дністрі... Мурований гостинець із того й із цього боку Дністра — а на Дністрі — пором! Не в це ганьба двадцятого віку, віку пари й електрики? Віку комунікації?... Не в

це ганьба для австрійської держави, що толерувала такий пором серед мурованого гостинця?... Панове, через таку комунікацію на поромах Австрія розлетілася!... — Пороми там, де треба було залізних, бетонових мостів — це головна причина упадку Австрії...

Кинув це обвинувачення на могилу Австрії із страшним, безкраїм докором.

— Та й не тільки того мосту ми не могли добитися від Австрії! Скільки то праці моєї, скільки петицій повіту пішло на те, щоб передати рільничу школу „Сільському Господареві“?... А що з того вийшло?... Що руїни осталися з державного будинку, нікому не потрібного?... Панове! Рільнича школа — це моя друга болячка... Чим зможу, я вам помагатиму — ініціативу беріть ви в свої руки, панове громадо!...

Заклинає громаду, щоб не занедбувала цієї справи, одної з найважливіших для повіту...

— А потім — використовувати треба силу води нашого Дністра... Над Дністром у нашому повіті повинна стати електрична станція, яка заставлятиме воду Дністра освітлювати хати в селах чотирьох сусідніх повітів, яка внесе в наші ремісницькі варстати нову робочу силу — електрику! Яка побудує нам у наших містах і містечках фабрики, яка з білих муринів поробить наших ремісників — громадянами...

Висуває перед зібраних селян один з найцікавіших проблемів модерного господарства. Проблем, який обговорювався в комісіях австрійського парламенту для західних гірських країв Австрії і яким дуже захопився був Лисовський. Навіть комісію спровадив у цій справі до свого повіту для розслідувань над силою води Дністра. Але як з усіх реальних справ, за які він брався, нічого не виходило, так і тут поза те, що проблем електрифікації Галичини став „мрією його життя“ — справа не поступила.

Тепер він кидає це, як гасло! Закріплює за собою право патенту на ідею. Переводити — доручає... селянам зібраним на... вічу...

Не відчуває дізгармонії. Навпаки, захоплюється своєю ідеєю. Зітхає глибоко з душі й каже:

— Та й ще чимало всякої всячини я мав би вам сказати... Моя душа переповнена вашими потребами, вашими бажаннями... Та не пора на це!... Ви прийшли над своєю землею радитися... І дають вам, хто яку хоче й може, раду. Я не буду вам нічого радити. Не ми тут вирішимо цю велику народню справу. Вирішить її наша Національна Рада, наш Соїм... Там певно нікого не скривдять... Там вислухають бажання й найбільшого злидаря й найдужчого, як вам тут

кажуть, дукаря... За всіх заступиться наш сойм. Нікого не скривдить... Тому лишім, панове господарі, нашій Національній Раді цю справу, нашому Соймові... А тепер — прощайте мені, мої дорогі! Затримайте в своїх серцях пам'ять про свого старого друга, посла Лисовського, як і я нікого з вас, доки життя мого, не забуду...

Сльози замерхтіли в нього на очах... Скріпилися підчас оплесків та голосного, грімкого запевнювання, що народ його ніколи не забуде. До тої міри скріпилися, що Лисовський, сідаючи в крісло, мусів на радіщах витерти очі хустинкою.

Заячківський вернувся до хати чорний-чорний, як земля. Втратив зовсім ґрунт під ногами. Звалився в бездонне провалля...

Як тільки став на порозі, Марійка крикнула:

— Павлусю! Що з тобою?

— Нічого...

— Та не кажи! Ти ж увесь почорнів на лиці!... Ти мав яку пригоду?

— Пусте!... Хотів раз бути самостійний і опинився зовсім самотнім. От і все.

— Що ж таке?...

Заячківський оповідає їй про хід зборів. Переповідає зміст і форму свого реферату. Спинаяється довше над промовою Крикливого...

— Але ж це негідно з його боку побивати тебе таким нікчемним способом!—обурюється Марійка. — І ти йому нічого на це не відповів?

— Що було відповідати? Це ж звичайний спосіб боротьби Крикливого. Треба було б вивернути всі його слова, вказати їх пустий згук, нелюдічний зв'язок, виказати йому всю негідність, увесь комізм його порівняння не

так відносно моєї ідеї, як радше відносно його розхляпаної думки...

Марійка не може видивуватися, чому Павло цього зараз таки не зробив. Вона знає його вдачу. Знає, як він ніколи в такому випадку не стерпить противникові. А тут — коли не про дрібничку ходило, він — завагався? Побоявся?... Не хотів?...

Не всилі його зрозуміти.

— Ну, й чому ти йому змовчав?...

— Скажи мені, чого я мав з ним змагатися? Чого я цим добився б? Кого б переконав. Ту юрбу?... Вона ж зачаровувалася нісенітницями Крикливого?... Або може йому самому я промовив би до сумління?... Адже ж він свідомий того, що говорить!... Змагатися з ним перед звеселеною його дотепами юрбою, значило — виставити себе на ще більший насміх юрби. Нехай би Крикливий тільки два-три мої слова перевернув, юрба ревіла б із сміху, заля стряслася б від реготу в своїх основах... О! Я зрозумів їх!... Я сказав їм правду й та правда не була їм до вподоби. Крикливий осмішив мене й обіцяв юрбі золоті яблучка на вербі — і юрба підхопила його на руки. „Осанна!“ йому кричала... Я не мав охоти ставати до боротьби з таким негідним противником: демагогом Крикливим і схвицьованою ним юрбою... Я взагалі не маю вже охоти до

праці в цьому повіті... До безцільного змагання...

Марійку схвилювали останні його слова. За ними щось заховується, чого вона не бачить, не розуміє ще. Це вже зовсім не в звичайї її Павла попадати від дрібнички в апатію.

Її очі б'ються, як заскочена, сполохана пташка.

Починає підхоплювати вчорашню його ідею, дарма, що вона зовсім не була їй по душі. Каже:

— А ти ж іще вчора так захоплювався ідеєю помочі безземельним...

Павло дивиться на неї і посміхається. Розуміє дуже добре, чого вона хоче досягти цими словами. Тим більш по вчорашній їх розмові, коли вона оспорювала кожне його слово.

Лагідно, спокійно починає приєднюватися до вчорашніх її міркувань, що-до праці. Неначе вибачення в неї прохає, що був такий неоглядний на її слова. Тільки не зовсім погоджується з оцінкою, яку вона вчора висловлювала відносно його ідеї.

— Ті безземельні, ті мої нові приятелі в сітях тих моїх давніх приятелів Токарів, Чорних, Лесів... У них така думка: „Пан говорить гарно, тепле його слово... Але кулак потисне за горло та й задавить...“ От який хід думок у безземельних. Виявили це

не двозначно!... Я, не думай! — не залишу цієї справи, але не в цьому повіті! Тут кожний мій ступінь по лінії праці для безземельних буде розривом із тими, з якими я досі працював. Я матиму тут двох ворогів: багатирів — як багатирів і впливових громадян і багатирів — як моїх спільників праці, моїх приятелів. І в додатку матиму недовіря тих, кому я хотів би стати другом, тієї голоти!... Вона ж бачила мене досі при праці з дукарями, а тепер бачить мене в противному обози.

— І ти не даси собі із цим ради? — за-скакує його Марійка й счудування викликає в його очах.

— Може й дав би! — мовить. — Та шкода починати боротьбу. Треба завсігди вміти впро-ру одійти. А я мушу відходити! Ти розумієш? Я мушу. Бо я — зрадник! Я працював з ду-карями, а тепер іду проти них. Юрба не розбірає — юрба тільки судить, осуджує. Юрба бачить, що я перейшов від одних до других. Юрба не питає — з ким ти працю-вав? Хто ті, що ти з ними працював? Юрба ніколи не розумів ідейних мотивів відхилення людини від дотеперішніх співробітників — тільки вітрить зраду.

Викидає з грудей обвинувачення тих, що з ними працював. Споневажує їх. Шукає оправдання того, що сьогодні на нього впало.

— Юрба не зрозуміє, що ти працюєш для ідеї, а ті з ким ти працюєш — це тільки твоє знаряддя для переведення ідеї в діло. Юрба ще й того не всилі зрозуміти, що ідея, в міру, як переводиш її в діло, розширюється, змінюється, шириною нових шляхів може трохи забагато відбігає від тих основ, на яких ти починав. А твоє знаряддя, люди, з якими ти працював, можуть виявитися нікчемними ганчірками, середовище, в якому ти загруз при праці — багновищем. Юрба того всього не зрозуміє. Вона тільки бачить, що ти зрадив ідею, зрадив людей, зрадив дотеперішнє своє середовище. І кидає тобі ганьбу зради в очі... А в таких відносинах ніяка праця неможлива!... Коли я раз побачив, що сидів у жабурінні, у багні, не вільно мені з багна виходити на соняшну леваду коло того багна, бо багняний сморід, що потягнеться за моїми ногами, задушить мене тим лекше на соняшній, квітистій леваді... Треба одійти... Треба шукати нового терену праці... Треба обтрясти із своїх ніг баговиння, жабурічня...

— Ти хотів би кидати Стінку?... — із затавним віддихом питається Марійка. Більш навздогад, ніж мала б до того основу.

І зараз розвівається її непевність. Павло каже рішучим, непохитним тоном:

— Я мушу виїхати із цієї околиці.

— Павлусю! — застогнала Марійка.

— Я переповідав тобі свою розмову з Обухом? Він тричі мене закликав до праці в Державному Секретаріаті. Я відмовлявся. Тепер їду — й даю свою згоду... Організуватиму кооперативну сітку в цілій краї. А колись іще побалакаємо з тими, що сьогодні взяли верх надо мною! О! Побалакаємо. Але не словами — ділами!

Заявив це все так поважно, так твердо, що Марійка не намагалася перечити. В її душі біль скиглів. Вона почувала себе такою нещасною, такою немічною, як ніколи. Але не мала сили противитися. Від першого дня спільного життя вона залишила волю своєму дружині. Він міг робити все, чого хоче. Він радився з нею, знайомив її із своїми життєвими плянами, але вже тоді, коли вони назріли, знайомив її у такій формі, що вона могла вносити поправки, робити застереження, підносити сумніви, які звичайно давали Павлові змогу ще більш упевнити себе в правильному розумуванні, переконували його, що він не робить помилки. Але не захитували його плянів, не змінляли його постанов.

Тут може вперше вона спротивилася б. Не дозволила б йому залишати цього нового гнізда, до якого вона за час зіми так дуже звикла, в якому почувала себе такою щасливою.

Але при всьому своєму тихому щасті вона відчувала, що звивається довкола них хуртовина. Спілка, селяне, поділ землі... Все те чорними хмарами нависає віддавна на овиді її щастя. Загрожує знищити, рознести її тихі радощі... І вона підсвідомо відчуває, що хуртовина не мине цього затишку. У всьому краї щось таке чиниться, що від того жах падає на її душу. І — чим далі — вона в-одно вже жде якогось вибуху... Починають мучити її у сні привиди, якими вона ділиться зараз уранці з Павлом, коли він у хаті. Але які не залишають її душі увесь день, коли його немає вдома, коли вона не може розмовою з дружиною розважити своєї душі. І чим довше вона остається під впливом своїх нічних примар, тим більш затемнюється сяйво її соняшного щастя, тим страшнішою стає тиша довкола неї. Вона вітрить у ній громовицю хуртовини.

І ось ця хуртовина наближається — наближається. Може перекотитися через їх голови. І Павло хоче захистити себе й її від нещастя. Але як?... Хоче вирвати її із цього затишку, де вони тільки-що поселилися? Де вона думками своїми встелила собі шлях на все своє життя?... Де вона вросла душею, не зазнавши ще всіх розкошів нового життя?...

Гіркі сльози заливають її лице. Але від них лагодиться біль її душі...

А Павло сидить у парку в світлі місяця, переживає цілі літа свого життя останнього часу... Надлюдське зусилля, завзяте змагання, успіхи, успіхи, успіхи і — сьогоднішню катастрофу...

І одно чує — що йому тільки-що крила нарастають до дужого льоту, до могутньої праці...

Свою сьогоднішню невдачу починає розуміти як поміч прихильної долі, яка подає йому руку, щоб витягти його з баговиння... Аж тепер стає йому ясно, як сильно він заблукався, як дуже він відбився від своїх молодечих мрій... Дивний склад обставин розвинув його крила до помаху — й він побував, побував... і сів на багновищі. І починав душитися під вагою дрібничок, у які замотало його життя, під прокльоном помилок, у які він попадав, погрузував себе, сам цього не спостерігаючи. Дуже йому важко ставало в останньому часі, коли колодою коло ноги почав за ним тягтися його земельний маєток, коли докором сумління почали його мучити всі ті його співники, ті Токарі, Лесі... та чорна згряя сільських круків, те кубло п'явок, що присисалися до нього, й від яких одірватися він не бачив змоги...

Аж ось вистарчило, щоб кинулися на нього, щоб почали його кусати, як він від-

найшов свою силу, як одним помахом обтрясся від усього того баговиння, що обсо-тало його душу...

Врешті — увільнився!... Сказав їм — хто вони! Показав їм дзеркало!... А вони виявили йому, що їх тримало біля нього... Але на прощання й вони поставили його душу перед своє дзеркало й він жахнувся від того бруду, тієї грязюки, якою запламилася, ви-валялася його душа. Жахнувся од того, що побачив у дзеркалі мужицького дукаря...

І — протверезився... Розвіявся довкола нього чар засліплення в дотеперішній праці й співпраці з людьми, які на поклик його йшли, доки він їм стелився під ноги. І відвернулися од нього, як хотів перед ними стати сам собою... Пішли на приману — загонистого демаґоґа Крикливого, бо відна-йшли в ньому близьку, споріднену душу...

І він, Заячківський, і ця юрба його при-ятелів-дукарів, зрозуміли, що їм не по дорозі.

Юрба живе своїм життям, — думає За-ячківський із жалем розчарування. — Хто пристає до неї, мусить скоритися її життє-вим звичкам, потребам, ідеалам. Мусить слу-жити її богові — богові юрби, — Маммонові...

Або, не займаючи способу її життя, може, як весельчак, звеселяти юрбу сміховинками — пуста людина. З її сміховинок юрба любить посміятися в хвилині відпочинку...

Або — такий Лисовський — може, як стара бабуса, юрбі казки казати про золоті гори, про чарівні перстні, про живущу й цілющу воду, про зачаровані скарби, що їх береже змії...

Юрба радо заслухається в ті казки, бо вони ведуть її почування на соняшні левади, розважують її нездійсненим ідеалом у її брутальній погоні за грубими матеріяльними добрими...

Юрба любить казки... А ті, хто її казками розважає, — завжди у великій пошані в юрбі...

Тільки правди не любить юрба. Бо правда в ясному дзеркалі показує всякому криве його лице...

Др. Обух зрадив із щирої душі, коли Заячківський прийшов до нього й заявив йому свою постанову — приступити до праці на новому полі. За два дні переводить усе й Заячківський опиняється серед великої неналадженної машини.

Останні засідання Національної Ради і комісій, на яких ухвалювано два основні закони — про земельну справу й соймовий виборчий закон, відтягали його ще трохи від нової праці. Потім була коротка перерва на Великодні свята.

Заячківський поїхав до дому, хотів порадитися з Марійкою, що їм далі робити.

Дивно, як змінилася Марійка. Як досі дожидалася весни, як у кожную хвилинку дня числила, коли вже приїде із Станиславова її Павло й вони почнуть господарювати на новий рік, — так тепер заявила йому, що одної днини рада б вихопитися звідси. Тільки, щоб уже не страждати від того, що дармо пропадають усі її надії. Поїде з ним до Станиславова, заживуть разом — нова праця принесе нові думки — прийдуть нові надії і старе забудеться. Тільки — щоб скорше.

На Великдень звіялася снігова метелиця. Спершу падав холодний дощ, потім сипнуло снігом і годі було куди рушитися з хати. Заячківський сидів дома й рад був, що не потребує їздити до міста. Бо дві години побуту в місті підчас переїзду — виявили йому, що він уже тут не має чого шукати. Люди, які досі на руках його носили, які світили йому в очі, тепер просто насміхалися з нього. Вже знали всі, що він покидає їх місто. Знали, що вступив до служби в Державному Секретаріаті. Тепер він уже для них чужа людина. Один тільки Дужий тепер ще більшу виявляв йому прихильність, як досі. Та, дивно, Заячківський відразу почав дошукуватися звязку між повітовою кооперативою, якої касієром і тепер головним директором був Дужий і тим, що Заячківський стає в Державному Секретаріаті головним, як ка-

зав Дужий, „махером у кооперативних справах у міністерстві“. Не довго треба було ждати, щоб Дужий просто сказав йому, що думав. Уся його надія на Заячківського, який аж тепер поставить на ноги їх повітову кооперативу. Сказав йому ще, що мужики трохи спам'яталися, як побачили, що „пан доктор іде в гору!“ Цей натяк на мужиків виявив Заячківському затаєні думки Дужого, думки, які мусіли бути думками загалу і з якими інші не таїлися. Наприклад — Сміливий сказав: „То ж то вам мужики дали научку, пане докторе! Але то добре, бо це вас підогнало вище. Як би не це, ви були б тут заплісніли... Але знаєте... це було страшне!... О! Наші мужики вміють бути безсердечні!... Я — знаєте? Признаюся вам — не люблю мужиків!... А ви їм дуже довіряли, пане докторе... хе-хе-хе...“ Заячківський слухав спокійно цих насмішливих слів директора Сміливого. Жартував собі. Коли інші побачили, що він не ображається, розпускали й свої язики. І з усього, що вони говорили, видно було їх незатаювані радощі, що так скінчилася велич і слава Заячківського. Засильно він їм виріс понад голови. Забагато де-чого вони мали йому заздрити і — завдячувати. Тепер трохи порівнялися, бодай в очах мужиків... Тепер уже легше всякому говорити з дукарями, бо є з чого й з кого посміятися...

Заячківський відчув усе. Так це болючо відчув, що заперся в хаті й не показувався нікуди. І ніхто не навідувався до нього. Чому?... Не думав про це...

Вся його увага зверталася тепер туди, до Станиславова.

Що робити?...

Він живе в готелі. Чи й дружину до готелю спроваджувати?... Годі... Додумалися до того, що годі... Треба наймити хату. І тут теж бачать, що годі. Заячківський перебалакав з усіми факторами — ніде ні за яку ціну хати не дістане! Кімнати навіть не дістане — не то що!... Можна б тільки купити. Кількох панів хоче продати хату й забіратися до Польщі. Але то кожний жде літа. До літа не виїде ніхто...

Що робити?...

Зважилися обоє по довгих нарадах і роздумуваннях — купити хату. Є кілька на продаж. Є й кам'яниці і віллі. Але все без городу. І є одна дуже гарна хата, велика, з городом, садом, парком... має два фронти на дві вулиці. І посередині міста. Але знищена війною. Без вікон, дверей і підліг.

— Знов така сама рудера, як тут? Знову починати вкладати, працювати, відновлювати й може знову залишати, як ти перенесешся із своїм урядом до Львова?...

— То може рік і два потривати. До Львова

не всі уряди перенесуться... Зрештою на хату завсігди знайдеться купець. Найгірше, що треба б місяць ждати...

— Роби, як знаєш і що зможеш. Я на все даю свою згоду.

І чим Марійка більше здавалася на його думку, тим важче було йому самому рішитися, що робити. Він уже все те передумав, уже знає, що може робити — тепер щоб тільки сказати останнє слово...

Годі рішитися.

І зі свят відїздив і не мав ясного пляну.

У Станиславові вхопила його в свої кліщі робота. Нове бюро, з не зовсім ясно означеним розміром праці, притягало до себе увагу різних відділів, що мали забагато клопоту й хотіли частину своєї праці перекинути на чужі плечі. А що Заячківський не відказувався від роботи, навпаки всім починав цікавитися, до його бюро напливає в-одно більше справ. Від першого майже дня опиняється в його руках розділ соли й нафти на повіти. Треба було й це й те давати в більшості повітів магістратам, харчовим урядам, комісаріатам — як хто досі цим розділом займався і як тепер приходив з асигнатами від повітових комісаріатів. Такий хаос счинився в голові Заячківського, що він два-три перші дні мусів плисти з течією. Виконував хіба те, що потверджував за порадою в кожному ви-

падку з урядовцями, які досі ці справи по-
лагоджували, все, що йому приносили до
підпису. Але вже третього дня він спамя-
тався остільки, що зрозумів, куди йде. Ад-
же ж він нічого іншого не робить, як скріп-
ляє той хаос, проти якого сам виступав. Ані
не знає людей, котрим асигнати підписує,
ані не має певности, що вони із цими асиг-
натами зроблять, ані не має змоги нічого
провірити. І тільки як тут і там попадалися
йому представники кооперативи або якоїсь
іншої спілки, він оживлювався трохи. По-
чинав розпитуватися, яка це спілка, ким
основана, хто її веде?... Дізнавався в біль-
шості випадків, що це тільки фіктивна ко-
оператива для поділу нафти та соли. Крам-
ниці ніякої не має, нічим не торгує, з повітом
не звязана, ніяких крамниць по селах не має.
Ще в інших випадках виходило, що ціла
спілка — це посол і його брат, без ніякої
управи, без членів, без контролю, одним сло-
вом для заблахманення очей урядовцям з дер-
жавного секретаріату, які жадали основуван-
ня спілок, і для легшого проведення через
урядові бюро асигнат на цистерни.

Не підписати — годі. Хоч уже не на дві
й на три цистерни, як йому предкладано
асигнати, тільки на одну. Жадає давніших
асигнат. За голову ловиться. За три місяці
повіт побрав стільки нафти, що й за три

роки її не спотребує. В де-яких повітах число цистерн нафти, спотребованої протягом трьох місяців у повіті, доходить до кількох десятків.

Заячківський відмовляється підписати для таких повітів хоч би одну цистерну нафти. Із цього приводу счиняє йому один повітовий потентат коршемну авантуру. Відгрожується, що піде зараз до державного секретаря торгівлі й сам секретар йому підпише. Він уже бачив таких панів ще в Австрії, що то хотіли шиканувати населення! Го-го! Скінчилося!...

Заячківський перериває працю й іде до бюро державного секретаря внутрішніх справ доктора Обуха. Змальовує йому в коротких словах усе, що побачив і жадає категорично 1) щоб ніхто — ні урядовці, ні нафтовий комісаріят, ні тим більш панове державні секретарі — як це відгрожувався повітовий потентат — не важився підписати ані одної асигнати на нафту до повітів без його провірення і ствердження, як досі господарював повіт нафтою. 2) Просить доктора Обуха, щоб зажадав від усіх повітових комісаріятів посвідок підписаних громадськими урядами кожного села, скільки нафти дістало кожне село від першого листопада минулого року. В цій справі він виготовить реферат.

— Бо як почнуть до мене приходити такі

потентати й робити мені авантури так, як цей, я не ручу, чи не викидатиму одного за другим за двері...

— Чекайте! А ви ж не могли вже й того панка викинути?

— Я так і зробив. Але боюся, щоб він справді не вимусив у якому бюрі підпису на асигнати.

Др. Обух схвильовується. Замість відповісти Заячківському, приступає до телефону. Стоїть коло бюрка й розмовляє із централею:

— Зараз... Гальо! Централя?... Доконче получите мене з нафтовим комісаріатом у Дрогобичі. Щооо?... Державний секретар внутрішніх справ вам наказує. Зрозуміли?... Мусить мені бути, а ні, то вас порозганяю до дідька! — уже аж хрипить до телефону. — Вона до мене зуби шкирить, замість робити, що їй наказую!

І, відкладаючи слухавку телефону, — до Заячківського.

— Сьогодні, товаришу, повідомлю нафтовий комісаріат у Дрогобичі, що без вашого підпису жадна асигната не важна. А тепер іду розмовляюся з товаришами державними секретарями. Спитаюся, хто то міг би підписати асигнату, з поминенням відповідного бюро.

— Я не вірю, щоб хто це хотів зробити.

— Ви не вірте, але все-таки змірте! Ну,

що ще маєте до мене? — питається різко, коротко, ділово.

— Найважливіше ви вже зробили. А саме: замовили собі нафтовий комісаріят у Дрогобичі, щоб його повідомити! — так само відповідає Заячківський.

— Це розуміється само собою. Це ж найважливіша справа!... Все вже?...

— Я ще хочу обмежити час видачі нафти й соли на повіті до двох днів у тижні. На середу й четвер. Я мушу ще й на повіті скочити, переконатися, що це таке ті наші кооперативи...

— Чому ви, товаришу, раніш не згодилися прийти до нас?...

— На все свій час. Іду, бо там ще ждуть...

У бюрі — чимало людей. Він відкидає ще скільки асигнат, які видавалися йому більш, як підозрілі, кілька справ залагоджує. Врешті увільняється від інтересентів. Починає писати реферат до повітових комісаріятів що-до виказу спотребованої селами нафти... Хвилинку надумується, як забезпечитися перед неправдивими звідомленнями. Вставляє: „під особистою відповідальністю громадських комісарів і під карою арешту до трьох місяців, коли б ревізія виявила неправдивість звідомлення“. Думає: Це для панів повітових комісарів. Підпис дра Обуха зробить своє...

Врешті будемо знати, куди дівалася наша нафта!...

Аж ось одчиняються двері і входить той сам повітовий організатор.

— Пане докторе! Ви хочете таки знищити всю нашу силу в повіті?... Уважайте, що нас тільки нафта тримає на ногах!...

— Пють у вас люди нафту?

— Пане, я за старий на ваші жарти!

— Справді. Дуже вас перепрашаю. Я скінчив із вами. Ваш повітовий комісаріят дістане від нас відповідь у справі вашої нафти.

— Ви не вірите мені? Мені?... Що мені не такі вірили...

— Я скінчив...

— Але я не скінчив. То ще побачуть деякі пани, чи вони довше тут сидітимуть, ніж ми того схочемо!...

Крикнув і лопнув дверми.

Заячківський посміхнувся гірко.

— Трр... трр... трр...

— Гальо. Др. Заячківський.

Слухає:

— „Др. Сапрун. Телефоную до тебе з бюро нашого повітового комісаріату. Я вислав сьогодні за твоїм підписом телеграму до нафтового комісаріату в Дрогобичі, щоб видав для нашого повітового комісаріату негайно десять цистерн нафти. Письменний дозвіл з Державного Секретаріату привезе др. Са-

прун. Виготови зараз асигнати на десять цистерн. Мої люди вже нафту певно відобрали!“

— Відклич! Відклич! — ледви говорить Заячківський.

Він трохи не зомлів при телефоні. Хотів відразу перервати розмову — не мав сили. Вислухав усього й тільки тепер здобувся на відповідь:

— Відклич!...

— „Ти збожеволів! Я взяв гроші від Жидів. Ти хотів би мене зарізати?... Мусиш мені дати дозвіл! Чуєш?... Нафта вже в моїх руках“...

— Відкличеш? — кричить Заячківський. — Бо ні, то віддаю справу до прокуратурії...

— „Дурень!“ — вкинув йому через телефон Сапрун. — „Я в тебе завтра за асигнатами“.

І відійшов від телефону.

Даремно Заячківський кликав: „Гальо! Гальо!“... Ніхто не відзивався.

Сидить розбитий. І тільки помалу родиться в його думках почуття, що він не сміє цього залишити...

Йде до доктора Обуха...

— Ви знову? Ще вас хто напастує?...

— Ви говорили вже, товаришу секретарю, з Дрогобичем?

— Ще ні. Ви думаєте, що то кому ква-

питься?... Тррррр.... Гальо!... Осередня?...
 Др. Обух. Буде сьогодні Дрогобич?... Щооо?...
 Обідня пора?... Я вас нагодую... Я вас пона-
 пихаю!... Зараз щоб був мені Дрогобич!...

До себе:

— Обідня пора — як горить під ногами!
 До чорта з такою роботою!

Тепер уже до Заячківського:

— А що ж ви маєте?

— Я мушу говорити сьогодні з нафтовим
 комісаріатом у Дрогобичі. Сфальшували мій
 підпис на телеграмі в справі видачі десяти
 цистерн нафти! — мовить Заячківський роз-
 битий.

— Щооо?... Вже так скоро?... Ха-ха-ха!...
 — регочеться др. Обух. — Хто так справив-
 ся?...

— Липіть мені цю таємницю на дві-три
 годині — нехай я заспокоюся...

— А я вам що казав?... Одного за дру-
 гим — до криміналу!... Не пощадити ні бра-
 та, ні батька... Тільки так ми зможемо ви-
 брести з багна...

Заячківський ледви плів ногами, як вихо-
 див з бюро. Так його знищила справа Сапруна,
 що не міг прийти до рівноваги. Повідомив
 Дрогобич про сфальшовану асигнату. Вия-
 вилося, що нафта вже вчора на підставі тієї
 телеграми одійшла. Всі папери в ладі —
 асигнати з повітового комісаріату є. До того

прийшла депеша. Він просив, а Обух наказав, щоб цілий цей акт прислали особисто до його рук. Заячківський не виявив назвища. Акт сам говоритиме за себе. На всякий спосіб зробила це людина, з якою він ближче, може дуже близько знайомий, але якій він нічим у житті не дав підстави думати, щоб він міг згодитися на такий неетичний вчинок. Все ж таки товариша праці осуджувати — бодай у цій хвилині, не передумавши всієї справи — не має відваги...

Коло будинку залізничної дирекції, в якому містилися бюро державного секретаріату, ждав Заячківського фактор.

— Я вже думав, що пан доктор забули.

— Ви довго ждете?

— Ну, що там довго... Як чоловік хоче заробити, то мусить і подождати...

Заячківський подумав у першій хвилині, чи не відмовитися від оглядання хат. Не до того було йому. Але як згадав, що жінка нетерпеливиться — вже запитувала його, чи що зробив у справі хати — сів на першу зкраю повозку і поїхали. По дорозі переконався, що розмова з фактором добре впливає на заспокоєння його схвильованих нервів...

...Чоловік працює, — мовить фактор, — і задовольняється малим. Та й добре, що є що заробити...

...Він не з тих, — мовить далі, — що то

погналися за великими скарбами... Ой, боже, боже... Що то не діється... Хоч би з тією нафтою...

Заячківський мовчить, як заклятий.

...Нехай собі гандлює нею, хто хоче, — мовить далі фактор, — він задовольниться часничком, цибулькою, редьковою... щоб тільки мати спокійний сон... Від нафти не буде добра... Вона дуже смердить і легко загорюється...

Ці прості слова фактора-Жида упевнюють Заячківського, що він добре зробив сьогодні із Сапруном.

Іде вже далі зовсім спокійний...

Та при огляданні хат він відчуває втому. Куди не приїдуть — ніхто не всилі сказати напевно, коли міг би звільнити хату. За місяць, може за два...

Хата, яка йому найбільш подобалася, та з великим городом, двома фронтами, але без дверей і вікон, видалася йому сьогодні такою рудерою, що втікав із неї хутше, ніж прийшов. Ні! Ні... Нема в нього тепер голови до пильнування майстрів, робітників, до наглядання, чи все так робиться, як він хоче...

Попрощався з фактором. Іде обідати й передумає все, що бачив. За дві години нехай до нього зголоситься. Думає, що сьогодні добють торгу...

А тепер, коли остався сам — Сапрун, Сапрун рве йому знов душу. Як він міг пускатися на таке? Як смів подумати, що він це покрив? Що давало йому до цього основу?...

Почуває незадоволення в душі, що не дав зараз Обухові відповіді — хто це?... Неначе б перебрав на себе співвину...

Але ж не міг так ганебно видавати... товариша...

Кого? Товариша?... Злочинця-товариша? Злочинець йому товаришем?... Ні — він не вважає його за свого товариша... А все ж таки — не всілі назвати його імени... Обух за годину засадить його в тюрму...

Ой... — зітхнув...

Як ця людина могла зважитися на таке!...

Довкола нього поуставляв кельнер замовлені страви і він, наче б і не бачив... Їсть, не їсть... Дивиться, стрівожений, на людей при своєму й сусідніх столах... Бачиться йому, що у всіх з очей вичитує присуд для себе... Так. Немає сумніву, що люди читають у його думках і розумують по-своєму. Уважають його співвинним у Сапруновому злочинстві...

А за кілька днів, як усе виявиться, скажуть, що вони були обидва в змові. Скажуть, що він для того вступив до служби в державному секретаріаті, щоб при помочи Са-

пруна працювати для своєї користі. Ніхто інакше не буде дивитися на цю справу.

Насилу кінчить їсти й утікає до своєї кімнати в готелі... Хоче запертися сам із своїми думками.

Та ще не обернувся добре в кімнаті, як одчиняються двері й влітає до кімнати Сапун.

— Ти звідки тут? — здивувався Заячківський.

— Автом до тебе прилетів, щоб тебе спам'ятати. Божевільний!... Маєш асиг'нати?

— То ти збожеволів!... Ціла справа — в руках Обуха... Я не міг йому сказати твого назвища, але воно виявиться зараз завтра, післязавтра з актів.

— Що?... Обух про це знає? Я тебе застрілю! Я тебе застрілю, як собаку!

— Трохи тихіше. Ти в готелі! Я маю одну раду для тебе, — мовить тихим голосом Заячківський. — Сідай на авто і — просто на Велику Україну. Це одно тобі осталося... За два три дні будуть усі акти в руках Обуха і ти — в криміналі.

— Я тебе застрілю за твої дурні погрози! Чуєш?... Давай асиг'нати!

— Чоловіче! Я ж кажу тобі. Я телефонував з канцелярії Обуха до Дрогобича, щоб не видавали нафти. Нафту вже хтось відобрав учора. Обух наказав предложити собі акти.

Сапрун кинувся в крісло й почав ревіти, скавуліти спазматичним плачем... Заячківський ані не повернув до нього голови. Став біля вікна, закам'янів...

Коли Сапрун спамятався, почав благати в Заячківського пробачення. Почав заклинати його, щоб йому дарував, що він його так скривдив, щоб його рятував... щоб поміг йому врятуватися... На всі благання Сапруна Заячківський стоїть холодний, як скеля... Ні слова не вчув Сапрун од нього...

Постукали в двері. Увіходить фактор. Сапрун бентежиться...

— А... пан доктор Сапрун?... Буде, пане докторе, який ґешефт?...

— Ґешефт?... Буде... Буде!... — мовить Сапрун спершу прибитим голосом, потім в-одно сміливіще. — Буде великий ґешефт! Продаю ліс...

Фактор аж зацікавився, почувши таку новину. Розкрив широко очі й уста.

Сапрун ще більш його подразнює:

— Продаю ще багато всього. Їду за грانیцю — робити великі ґешефти...

— Коли ж прийти до пана доктора? — питається схвильований од радощів фактор.

— Сьогодні ввечері о девятій... Відразу з купцями і грішми...

Почав йому щось викладати. Раптом ври-

ває. Ловить фактора за плечі й термосить ним з усієї сили:

— Йдіть мені за Мортком Йосельовичем. Щоб мені тут був зараз. Знаєте, той фактор від лісів. На всі сторони посилайте, щоб ви за чверть години були з ним унизу в каварні.

Викидає його за двері.

Коли вже фактор вийшов, Сапрун звертається ще раз із благанням до Заячківського.

— Розваж мене! Скажи, що ти хотів покарати мене! Скажи, що ти хотів настрашити мене, дати мені добру науку!

Він дивиться уперто Заячківському в очі. Той ні здригнеться.

— Це ж неможливе, щоб ти віддав цю справу Обухові...

Коли Заячківський мовчить далі, Сапрун починає розуміти всю правду. Говорить у розпуці крізь сльози:

— Як ти міг мене так скривдити! Ти ж зруйнував цілу мою будуччину. Ти ж знищив мене на ціле моє життя! Вбив, вкрав мені, зрабував мені всі мої пляни, всі мої ідеї... всі мої великі почини...

З проханням, з трівогою конаючої надії:

— Павлусю! Досить уже жартів із мене! Павлусю!... Не муч мене довше... Скажи, що це все неправда!

Складає до нього руки. Молиться всією постаттю...

Заячківський — холодно:

— Обух про все знає...

— Неправда! Неправда!... — гримить, мов у приступі божевілля Сапрун. — Присягни! Присягни!...

— Як своїй жінці бажаю щасливо побачити дитину на світі! — мовить спокійно Заячківський.

І в ту ж мить звалюється на його лице удар з усієї сили. Поки він спамятується, що це сталося, чує, як Сапрун затріснув за собою двері.

Цей незаслужений, нежданий, нічим не оправданий удар в лице, завданий Заячківському рукою його найближчого товариша з минулих років, став переломовою подією в його житті. Увільняє його душу від усяких сентиментів. І рівночасно виявляє йому остаточно всю вартість товаришування, братання, спільної праці з людьми. Доки тебе потребують, доти добрі для тебе, все для тебе зробили б — на словах, де-що й на ділі зроблять... Але за кожним їх вчинком криється щось затаєного, захованого, що поки що мовчить. До голосу прийде тоді, коли ти найменше ждатимеш. І домагатиметься — заплати.

Байдуже. За все можна заплатити. Але платити собою, своїм добрим імям, своїм

сумлінням — ні, це завелика жертва, хоч би й за які вчинки...

Чого він хотів од мене?... — питається сам себе в десятий і двадцятий раз. — Чого він зробив мені таку кривду?... Чому я не відплатив йому?... Чому я тим самим способом не заплатив йому?...

Посміхається...

Кому?

Півбожевільному злочинцеві?... На півбожевільну людину я мав кидатися?... Так, як він на мене кинувся?... Мав гнатися за ним?... Хіба ж це була б для мене сатисфакція?...

Але... як посмів він?...

— Як посмів!... — мовить до себе зрезигнований. — Боронився... Відплатив мені за свою нікчемність, за своє божевілля... Він не ждав того, що сталося... Він не уявляв собі, щоб я міг передати всю справу Обухові...

А може справді не треба було?... — родиться в його душі сумнів.

Як?... Самому співвинним було ставати у злочині?... — жахається.

Такі розмови сам із собою веде в-одно, куди ні ступить, де ні опиниться... Шукає відповіді на це, чому так сталося?... Побивається за розв'язкою загадки, чому він не зареагував на цей божевільний вчинок?...

Доходить завжди до одного: Сапрун зробив злочин. Він zareagував на цей злочин, як мусів zareagувати. А мусів він це зробити, бо взявся відповідати за господарку нафтою. Робить інших відповідальними за проступки на цьому полі — не смів пощадити товариша, бувшого друга. І мусів це зробити, бо його добре імя мало вкритися плямою ганьби... Він не смів цього не зробити.

І zareagував на його вчинок — Сапрун. Zareagував так, як дозволяв йому його культурний щабель. Не міг йому пробачити того, що він відмовився покривати його злочин. У цьому нахабному ударові була відповідь за ударемнення всіх його плянів, за звихнення його світлого майбутнього, яке він хотів собі встелити своїм надбанням, своїм маєтком...

І тепер — павза...

І тепер — не зроблено того, що треба б було зробити... Не було відповіді з його боку...

Кому?... Кому?...

Щоб давати відповідь, треба мати кому відповідати. Не буде ж він відповідати там, де нічого немає, де пустий простір, де порожнє місце... Таким порожнім місцем є для нього злочинна людина... Неможна у взаєминах з нею нічого такого робити, що жаждало б відповіді з її боку. Бо вона такої відповіді дати не всилі...

— Сапрун у моєму житті — порожнє місце!... — заявляє врешті твердо й заспокоюється...

І хоч іще чираз вертаються до нього його сумніви, він на них має одну тільки відповідь:

— Сапрун у моєму житті — порожнє місце!...

Потонув з усією своєю енергією в працю в державному секретаріаті...

Побачив незабаром, що завзяток і упрямість у своїх постановах та послідовність у вчинках мусять принести бажаний вислід. Уже починають проворніщі люди з різних повітів приїздити до нього інформуватися, як основувати кооперативи, яким шляхом доходити до повітової кооперативи. Він ділиться з ними радо всім своїм досвідом. Із розмов з одними черпає матеріал для відповіді другим... Що крок відчуває, що поступає вперед його справа...

У міжчасі, між бюровою роботою, перейшов із фактором ще раз усі хати. Спинився на тій, де обіцяли йому звільнити негайно дві кімнати... Зараз таки задаткував...

Тепер уже жде тільки тієї хвилини, коли зможе спровадити рідню до Станиславова...

За роботою минають йому дні за днями. Забувається велика образа, страшна кривда,

яку зробив йому Сапрун. Починає затиратися в пам'яті Заячківського навіть сама постать товариша-кривдника.

І справді він трохи майже здивувався, як йому одного дня сказав Обух:

— Маємо вже пташка. Це буде Сапрун той панок, що підробив ваш підпис на телеграмі. Годі знайти виновника. Але Сапрун повипродував усе, що мав і — втік... Значиться — він...

Заячківський мовчить.

— Qui tacet... Та мені й того не треба. Я маю певність... А прийде час, він попадеться мені ще в руки!...

Заячківський далі мовчить. Не всилі промовити ні слова в цій справі. Почуває затаєне в душі задоволення, що Сапрун утік і що не дійде справа до суду. Він мусів би свідчити проти нього...

Ну, і що ж?...

— А все ж таки краще, що втік! — промовив сам до себе, коли опинився сам у своїй кімнаті... — Краще, що втік... Умер для нас...

І далі пішли дні завзятої праці, серед якої Заячківський мало звертав уваги на те, що трівожило всіх довкола нього. Куди ні ступить, чує шепоти про великі невдачі на фронті. Польська офензива почалася ще на Великдень. Потім трохи притихла, а тепер

знов починають Поляки наступати. Наші не мають сили встоятися...

Йде вперта балачка про переломання фронту коло Добромиля... Заячківський чує те все, але не приймає цих звісток до своєї душі. Вони псують йому гармонію в його праці. Підкошують його помах. Відганяє їх від голови... Снує в голові кооперативну сітку у всьому краї, приготавляє кравву централю...

Летивітер вертається з обїздки фронту. Увесь день на коні. Під вечір почуває вже таку сильну втому, що має тільки одно бажання: щоб хутчій кинутися до ліжка. Але, як уже опинився в своїй кімнаті, почуває приплив нової сили. Відчуває бажання руху. Доходить до одчиненого вікна. Стає в ньому. Вдихає повними грудьми пахощі весняного вечора.

Вікно його кімнати виходить на овочевий сад. Як-раз коло самого вікна біліє, рожевіє в саяві місяця кріслата яблунька, вся вкрита буйним квіттям. Праворуч — мов снігом обсипані — груші. Ліворуч темніють зелені смереки. Сад там переходить у парк — суворий, столітній. Що оточує півколом частину старинного двору. Біля самих вікон Летивітрової кімнати — цвітник. Гострі, душні пахощі гіяцинтів, нарцизів, тульпанів захоплюють йому віддих.

Молодий юнак виймає папіроску, вкладає її в зуби й, заслуханий у вечірню мову садку, забуває її закурити. Приковує його увагу гудіння хрущів. Вони кружляють то одинцем, то гуртами довкола яблуневого цві-

ту. Переганяються. То присідають на квітті, то зриваються. Летять у напрямку хати. Вдаряються серед гудіння до стін, до шибок відчинених вікон. Із віддалі залітають до свідомости юнака нові гомони. Там, на багнах, вигукують на різні голоси сотки, тисячі жаб. Счиняють голосний, мельодійний гамір. Ні думати спати при їх рахкоті. Ще й коли душа підсвідому, невияснену тугу почуває...

Від парку, від шіль подуває теплий лагідний вітерець...

Замість роздягатися й схилити голову до сну, Летивітер виходить з кімнати. Йде до садку, до парку. Починає проходжуватися здовж стежечками. То купається в місячному сяйві, то знов потопає в тінях кріслатих дерев, що крізь їх листву тут і там продирається сріблясте проміння.

Аж ось схвильовує його душу дивна поява. На закруті стежечки замерехтіла перед ним жіноча постать. Він бачив, як звіялася коротка спідничка й щезла за кущами на стежечці. Здивований, спиняється. Зворушується його душа. Він починає заслухуватися в щеміння свого серця. І рівночасно задивляється в розкішну картинку, яка зринає перед його душею... Обведене золотим волоссям личко посміхається із віддалі до нього. Пригортається до його грудей. Він аж очі заплющує, так йому віддих у грудях захоп-

лює та чудна поява... З далеких піль, з коханої його країни...

Не надумується, куди він і чого... Пускається далі здовж тією стежечкою, де перед хвилиною замерхтіла й щезла дівоча постать... Хотів би збагнути, хто це? Хотів би порівняти її з тією, за якою вся його душа в тузі...

Даремне було його бажання. Він доходить до закруту — нікого не бачить. Немає нікого... Стежечка вється далі. Він іде до найближчого закруту. Дивиться праворуч — пусто. Дивиться ліворуч — нікого. Як спершу ішов без ціли, без думки, як потім проста цікавість вела його вперед, так тепер уже він починає захоплюватися думкою, щоб таки наздігнати, щоб відшукати ту появу, що замерхтіла йому перед очима у місячному сяйві і — щезла... Де вона могла б дітися? Хто це міг би бути?... Він тут уже три дні живе й ще не бачив крім сивого господаря й старенької його подруги — власників цього двору — нікого. Хто ж оця таємнича постать дівоча?...

Його мандрування по крутих стежечках старезного парку переміняється в погоню. Він наближається до піль. І тут спиняється. Заслухається в гомони гармат, що тут і там, мов спросоння заговорять із невеличкої віддалі в напрямку ворожої лінії. Бахкання

крісів на млистих полях приводить йому на пам'ять, де він і що він тут робить... Але більш, ніж ті крісові гомони, приковують зараз до себе його увагу тисячі тонів жаб'ячого хору. Говорять до нього чарівною мовою весни, життя, молодости... В-одно сильнішу тугу в душі його родять. Він одривається від гамірливих піль, від розсвітлених срібним сявом місяця нив, сповитих у віддалі мрякою, — завертає ще раз у темну гущу тінистого парку. Пробігає стежечками сюди-туди... Нікого не зустрічає, нікого не бачить... Сам — саміський... Даремне гониться за злудою вечірньої години...

Доходить до того краю парку. Тут він опиняється знову серед гамірливого життя: тепер уже свого обозу. За парканом, на подвіррі двірських забудовань, чути пестру мішанину голосів. Там сидить гурток хлопців — співає. Тут коло ватри, суятяться темні постаті стрільців. Їх лиця ясніють у заграві багаття. Гамірно перекликаються молоді юнаки словами, кидають лайками. Там знов хтось грає козачка на гармонії. Коло музики, що сидить на колодці, блукається гурток тіней. Спершу німі, мовчазні. Тільки згодом оживлюються. Оживають. Починають викручуватися у вихилясах. Одні плещуть у долоні, одні притупцювають ногами, одні вивкають час до часу під такт козачка.

Тепер уже й з голосу пізнає Летивітер своїх стрільців. Звичайно, хто ж би як не ті самі, що завсігди, сміхуни... Тепер тим більш свободні, що справді розкошують відпочинком...

Очі Летивітра переходять на інші частини подвір'я... Під будинками, коло stodl, стаєн шниряють стрільці від обозу. Несуть на плечах вязки соломи. Розносять її між коні.

Летивітер стоїть хвилинку й придивляється до того вечірнього життя обозу своєї сотні. Любується веселою картинкою спокійного стрілецького життя за фронтом. Слідкує очима за тими постатями, що — раз виринають у місячному сяйві, раз тінями блукаються попід будинками. Уже мав охоту завернути туди й приєднатися до тихо-гамірливого життя своїх товаришів, коли раптом почув рух біля себе. Зашелестіли камінчики на стежечці під легкою ногою. Він повертає свою голову. Знову замерехтіла таємнича постать. Заховалася в тіні дерев.

Не надумуючися, він заходить із того боку стежечкою. Певен уже, що мусить тепер зустріти незнайому. За хвилинку стає, мов укопаний.

— Ох! Хто то?... — чує притишений голос.

Підносить руку до шапки. Випростовується. Вдаряє рівно зап'ятками, одним до одного.

— Перепрашаю, що стрівожив. Дозволите, що представляюся: четар Летивітер, командант сотні Українських Січових Стрільців.

Ще раз підносить коротким рухом руку до шапки. Випростовується.

— Іванічка, — промимрила несміливо, півголосом дівоча постать.

— Панна Іваницька? — питається здивований Летивітер.

— Донька властителів цього двору, — доповідає вже певніше.

— А я тут три дні — і не знав про це?...

— Вас теж не видно, пане команданте. Ви, бачиться, дуже непосидючий.

— Летивітер, — мовить він і посміхається.

— Я так зле не хотіла думати.

— Не маєте чого, панночко, зле або добре думати! Летивітер — моє назвище та й... моя вдача. Не всиджу ніколи на місці. Від ранку до ночі на коні.

— Тому то я вас і не бачила! — промовила вже тепер приємно задирливим голосом дівчина.

Перед Летивітром замерехтіла чарівна усмішка на її лиці. Він збентежився. Хвилинку мовчать. Обоє. І він і вона... Тільки в ухах Летивітра грає мельодійно шовковий її голос.

Аж ось вона, як би спам'яталася, перебиває перша мовчанку:

— Я не хочу вас задержувати. Ви, певно, по важкій праці хотіли б дихнути трохи свіжим повітрям...

— Навпаки, я радий, що зустрів людину. Що можу на хвилинку забути про буденщину свого життя. Ви мене, панночко, повернули думками до тихих днів, яких я багато ще не зазнав. Але які, уявляю собі, мусять люди проводити десь далеко від боїв, далеко від завзятушого змагання... Які в моїй душі дрімують і в-одно мене бентежать...

— Ви романтик, пане команданте? — запитала зовсім звичайним тоном. Не знати чи так собі, чи насмішку хотіла виявити своїми словами.

Летивітер заслухується в її мову й не може видивуватися. Він знав, що заїхав до польського двору. Говорив із власником, з його жінкою по-українськи. Нічого незвичайного в цьому не бачив. Знав, що дідичі Поляки вміють добре по-українськи. Та ще й тепер — намагаються гарно говорити. Але і постать дідича і тон його мови виявляли кожним рухом, кожним словом, хто він такий. Та ось ця дівчина — така чужа своєму оточенню. Така йому дивно знайома. Наче б її вже бачив. Наче б розмовляв уже з нею. Така йому рідна... М'яка її мова нічим не зраджує, що вона не Українка. Летивітер дивиться на неї і пізнає в ній давню зна-

йому. Що більш — у сяйві місячного світла, в тінях, що падають на її лице крізь молоде листя дерев, її постать нагадує йому Зосю. Може трохи вища, може повніщі риси... Але золоте волосся... але її м'який голос зачаровує його великою схожістю... Як би рідна її сестра... як би вона сама...

Коли вона промовила, що не хоче його задержувати, йому жалко стало. Ось — і може розвіятися чарівна поява!... Хотів її затримати. Зачарувати своїми словами... Її останні слова облили його холодною водою. Але й подратували. Не може вона одійти тепер од нього, коли кинула йому в очі визов.

— Так, — мовить задирливо, — я може й романтик, бо вмію бачити те, чого немає... Але й остільки реаліст, що не заплющую очей на красу! Ловлю очима, де тільки побачу...

— Та ще як місяць накинє вам таємничі окуляри на очі... Ха-ха-ха...

Засміялася й викрутилася на закаблуку лівої ноги. Так зручно повернула собою, що за хвилинку йде вже поруч юнака стежечкою парку.

Летивітер не здивувався. Таке це все було природне, звичайне. Так не було в її рухах нічого вимушеного, штучного.

Хвилинку йдуть мовчки. Юнак почуває приємне, розкішне подратування своїх нервів.

Не може збагнути відразу, що це? Тільки згодом він усвідомляв собі, що подражнює, розніжує його пах конвалії. Він дивиться спершу під дерева, по обох боках стежечки, потім переносить свій погляд на постать дівчини. В розхиленні блюзки, на мармурних її грудях — китичка білого квіття.

— Ах, то у вас конвалія?...

— Це моя найлюбіща квітка.

— Справді? Як гарно...

— Це — моя квітка.

Юнак втягнув крізь ніс повним подихом грудей пах конвалії.

Щоб заспокоїти збурхані нерви, питає:

— Ви увесь час боїв живете тут у дворі, панночко?

Хоче відвернути увагу від свого схвилювання, викликаного і появою дівчини і пахом сніжно-білого, дрібного квіття і ще більш відношенням незнайомої до нього.

— А куди ж я мала б їхати?... У мене в душі в-одно надія, що — раніш, чи пізніше — настане тут спокій.

— Не лячно вам із нами?

— З ким?... Із вами?... А хіба ж ви хто? Хіба ж ви для мене — не свої?

— Я думав...

Дівчина засміялася... Збентежила ще більш юнака своїм сміхом...

— Які ви всі чудаки! Кожний, хто при-

їде до нас, питає мене про те саме! Кожний дивується, чому я не виїхала звідси. Куди? Адже ж я вдома!

— Так. Але я думав, що панству не весело з нами.

— Чому?...

— Ми ж ведемо проти Поляків війну...

— Ви за кого нас уважаєте?...

— За кого ж би? Я дивлюся на вас так, як в. Панство — Поляки...

— Ха-ха-ха... — посипалося по парку намисто перлистого сміху дівчини. Цей ляскіт жемчуга зачарував Летивітра. Засунув полуду на його очі.

Летивітер збентежився до краю. Подивився на неї. Мав уже якесь слово на устах, коли вона заскакує його чудною для нього мовою:

— Чи це не трагедія? Що колись наш дід чи прадід покинув свій нарід і перейшов до ворогів, — воно має випалити на всі віки на цілій нашій родині ганьбу зради?... Пане команданте! Я — Українка й за таку прошу мене вважати...

Сказала це з таким глибоким переконанням, такою гарною українською мовою, що Летивітер почув жаль до себе, як він міг зробити кривду дівчині!... Не питався в неї, яким способом і відколи вона стала Українкою. Взагалі не розпитував її про це ближче.

Її щирі слова завстидали його. Хотів, яко змога хутчій, направити свою помилку. Хотів промовити більш сердечним тоном. Не знав її імени, це й утруднювало йому дальшу розмову. Питається просто:

— Дозвольте, панночко, що питаюся вас: як вам на імя?

— Мушка, — промовила без надуми й без вагання дівчина. І додала: — Марія...

— Маруся, — підхопив Летивітер.

— Так. Ма... Ма-руся, — наче б не могла вимовити без запинки.

— То така для мене несподіванка знайти в дворі — панну Марусю...

— Так. Бо всі двори пусті. Повтікали — Марусі.

— Ні. Але...

— Ви знову хочете політикувати? Які ви всі недовіркувати...

— Але ж, панно Марусю! Ваш тато Поляк! — спам'ятується Летивітер.

— А мій прапрадід був Українець. І я Українка. Добре то мені казали, що наші молоді люди вміють тільки воювати і політикувати.

— А ви хотіли б, Марусю?...

Дівчина подивилася на нього зпід ока. Хитнула головою, наче б здивувалася від його слів. Каже:

— Я сама не знаю, чого я хотіла б...

Хотіла б розігнати свій смуток з душі. Хотіла б... Чи ви можете уявити собі, яке — при всій різнородности — скучне моє життя?...

— Одірвані може від того, хто милий вашій душі?

— А ви звідки це знаєте?

— Така гарна Марусенька...

— Пане Летивітер! Я не на це сказала вам своє ім'я, щоб ви забавлялися ним.

При цих словах тріпнула його, ніби ображена, ніби незадоволена, дрібними пальцями правої руки по рамени.

Дотик її руки сплив мов електричною течією по всьому його тілі. Несвідомий того, що він робить, Летивітер зловив її за рамя рукою. Не міг хвилинку одірватися. Вона поворухнулася, повернула до нього своє лице. Зпід її довгих вій сплив допитливий, чудний погляд. І холодом повіяло від нього, різнуло його по серці. І такою чарівною принадою, що він не всилі був одірвати свої руки від її рамени. Ще ждав хвилинку, що вона зробить, що скаже... Тремтів — від роскоші і... від притясного жаху...

Її рамя остається в обіймах його пальців. Вона не спиняється, він не випускає її рамени з руки. І чує, як живчики сколотилися. Як кров залила його лице. Йде поруч із нею, задурманений теплом її тіла, пахом її квіття... Йде мовчки — з очима втопленими

в таємничі тіни вечора. Й вона мовчить. І тільки час до часу спливає на нього її довгий, загадковий погляд. Рамя здригається, як би від холоду, як би від затаєної роскоші.

І, мов зі сну, пробуджують його тихі її слова — радше шепіт, ніж мова:

— Пане Летивітер! Що ви зробили? Що ви собі подумаєте про мене?...

— Марусю...

Вловлює холодний, грізний погляд її очей.

— Панно Марусю! — поправляється...

— Вперше побачилися і я йду з вами під руку... — промовляє вона прибитим голосом.

— Панно Марусю! — спрмагається Летивітер тільки на це одно слово.

Він хотів би ним заспокоїти не лиш її тривогу, але ще більше щеміння власного серця. Що він робить?... До чого це все?... Як він може давати їй право хотіти, сподіватися чого небудь... він, що в нього всі думки приковані до тієї, до — Зосі... І як він зможе оправдати себе, свій вчинок, своє божевілля... Хоч би перед самим собою...

Шукає в думках за відповіддю. Шукає за словами оправдання, розяснення... І, замість знаходити, заплутується у своїх думках, кам'яніє у почуваннях. Іде так із чужою собі людиною під руку й німіє й

тремтить і відчуває заворот у голові. І здавлює її рамя. Несвідомо пригортає його до своїх грудей...

Поки вона перша не спиняється і метким поворотом усього тіла не вихоплює з його руки свого рамени.

— Так краще... — мовить...

І коли вже стоїть вільна перед ним, промовляє звичайним тоном.

— А найкраще буде, коли я піду до хати. Небезпечна місячна маєва ніч... Скільки то дурниць не наробиш такої ночі...

Летивітер хоче щось сказати. Хоче оправдати свій вчинок. Хоче приєднати її. Попрохати, щоб їх зустріч не була — в-останнє. Але поки знаходить у голові відповідні слова, поки взагалі може здобутися на яке-небудь слово, вже перлистий сміх розсипається по стежках парку. Таємнича дівчина щезає в кущах.

Надаремне кидається за нею Летивітер. Тут і там серед кущів, що ростуть довкола стежок замерехтять у світлі місяця принадна постать.

— Панно Марусю!... — лепече він.

— Ха-ха-ха-ха... — лунає зпоза кущів у тінях ночі.

Зморожує його цей сміх. Приковує до землі. Одбірає в нього всю силу, всю охоту гнатися за маревом таємничої зустрічі.

Другого дня вранці-рано Летивітер уже знов на коні.

Минулася йому неспокійна ніч — ніч повна неясного бажання, ніч невисловленої тривоги, ще більш важких докорів.

Усю ніч мучили його фантастичні сновидища. Всі вони спліталися довкола його Зосі, що — то весела, розбавлена летіла з ним у шаленому танці, сперта на його рамя, то віддалялася від нього — сумна-пресумна, загнівана чи розжалоблена... Потім раптом розвівалася у мряках постать коханої дівчини й замість неї він бачив коло себе иншу чарівницю, яка надила його, пригорталася до нього, яку він стискав у своїх обіймах, з якою кидався у дикий вир шалу... Й яка раптом утікала від нього, щезала.

Він прокидався із сну, сідав на ліжку, протирав очі. Минала добра хвилина, поки він спамятувався. Врешті він згадував учорашню вечірню свою розмову. Почував в одній хвилині і розкішне щастя й важке тиснення на душу. Відчував вагу великої провини. Кидався знов на подушку й засипляв серед нової гри своєї уяви, яка вела його на злотисті левади, розсвітлені соняшним сяйвом, і там у синій віддалі показувала йому знову принадну постать невідомої дівчини. Чим далі, більш у приманчивому вигляді, чим далі, більш у спокусливих формах, рухах...

Вранці він ледви зміг звестися з ліжка, таку втому почував у всьому тілі.

Але як тільки ранішнє сонце обсипало його своїм промінням, як він сів на коня, вертається до нього звичайна його вдачі веселість, вертається енергія, бадьорість... Він відразу забуває все, що переживав у ночі. Його увага звертається в сторону піль.

Оце вже четвертий день тиша на фронті. Коли тут і там продирається крізь неї заблуканий гомін гармати, то хіба, щоб не забувалося, що перед ними ворог. Тільки під вечір їх гомони оживлюються. Тільки вночі грають частіше кріси. Знов таки в тій цілі, щоб тримати ворожі відділи у безпечній віддалі. Зрештою від чотирьох днів спокій.

Аж дивно — що таке сталося?... Чи знову тиша перед хуртовиною?... Від часу проламання польської лінії під Городком у березні й сильного змагання за Городок та не менш завзятої оборони перед наступами ворога від Перемишля, не було в них на цьому фронті спокою.

Згадка про бої під Городком, у яких Летівітер брав участь, схвильовує його душу. Було це таке одчайдушне змагання, тим більш одчайдушне, що божевільно-глупе — серед білого дня, без найменшої гарматної підготовки, в огні ворожих скорострілів і крісів на ворожі дрти... Це ж небувалий

порив — божевільний, але тим більш геройський, тим більш по-геройськи виконаний стрільцями — божевільний наказ командування... Летивітер не всилі спокійно згадувати цих наступів на Городок. Скільки втрат!... Скільки втрат... Скільки найкращих друзів там осталося...

Але найгірш уже те, що прийшло після того. Проламання городецької залізничної лінії, наступи на Городок — були це найбільш сміливі, вдатні і світлі чини. І які рівночасно — трагічні! Від одного з найсильніших їхніх взривів ініціатива переходить відразу в руки ворога. Хто тут завинив — годі ще знайти відповідь. Одно певне: найбільше числилося на резерви і ті резерви не то, що не прийшли в пору — взагалі не прийшли. Числилося на те, чого немає!... Чия це провина, чия нездарність — відповідь на це дасть історія цього наступу.

Але їм од цього не легше. Від їх городецького проломового наступу починається польський натиск на їх становища. Вже коло Великодня не тільки коло Городка, але ще більш коло Львова виявляється сильніша діяльність ворога свіжими силами. Від Городка відпливають частини війська під Львів. Летивітер остається із своєю сотнею в околиці Городка — в резерві: на службі звязкового. Командування над відтинком коло Годвишні,

Шоломинич і Мільчиць, ото ж над відтинком, де він стояв у боях до городецького наступу, переходить знов у руки поручника Бандурки. Бандурка тепер тримає чималий фронт одним курінем восьмої бригади. Наступи ворога в-одно сильніші, виливаються у властивий пляновий наступ на Великдень.

Летивітер ніколи не забуде того Великдня на фронті коло села Годвишні. Він як-раз приїхав до Бандурки з наказами в суботу увечері. Застав тут спокій на цьому відтинку. Але гук гармат на схід од них, коло Городка і далі під Львовом і на захід — на добромильському фронті говорив до них зловіщою мовою. Бандурка стояв у поготові. Він кожної хвилини ждав ворога. Приготовлювався на зустріч. Як день так ніч сидять стрільці в окопах — голі, босі, почорнілі від землі, від болота, немиті, скрі-вавлені... На дворі дощ, сніг, хуртовина... слота така, що й не знаєш, куди дітися. А тут сиди й не ворухнися... І в додатку Летивітер везе їм приказ подвоїти чуйність! Є признаки, що на Великдень може початися ворожий наступ. Ото ж, замість відпочинку, ще більша обережність, ще сильніша увага, ще цупкіше приковання до вохких болот-нистих ровів.

І ось уночі із суботи на неділю счиняється рух перед фронтом коло села Годвишні,

як-раз коло того місця, де Летивітер спинився хвилево з Бандуркою. Бандурка вияснює йому, що село Годвишня лежить між обома фронтами. На півдні від села стоять вони, на півночі Ляхи. Що це могло б бути?... Хіба ж би ворог продерся крізь село й уже до них наближався? А що ж їх застави, висунені під саме село? Чого ж вони мовчать? Чому вони не дають знаку тривоги?

Та чим глухіша мовчанка стрільців на польових заставах, тим сильніша тривога в рядах боєвої лінії, здовж окопів. На щастя не довго тріває доживання. З тривоги перекидаються стрільці у вибухи радощів. Із села Годвишні сунуть довгою валкою люди: чоловіки, жінки, діти — з кошиками, з мішками... Що хто мав — несе „для своїх стрільців“...

Летивітер не всилі згадувати спокійно переживань тієї ночі.

„Ми бідні, — казали одні наперед одних, — Ляхи впадають до села, забирають нам ху-добу, збиткують нас... Але ви ще бідніщі... Ми маємо бодай стріху над головою. Беріть, що ми вам могли придбати, діліться... Та й бороніть нас! Бороніть нас! Не дайте нас Ляхам!“...

Говорили це таким голосом розпуки, що ні слова, ні згуки їх голосу не забудуться ні в кого, хто слухав тих жалів. Не забудуться й у Летивітра до смерті. І не забу-

дуться ті сльози радощів і жалю в очах стрільців, що їх з одного боку зворушувала сердечність селян, з другого до розпуки доводила свідомість знущання ворога над цими людьми.

Біль села — злість, завзяття родив у серцях стрільців. Так схвилювало їх благання селян, що вони сами просили Бандурку, щоб вислав скріплені передні сторожі до села, за село.

Летивітер сам пішов із відділом охитників до Годвишні. Оставався там цілий перший день Великодня — один може з найсумніщих днів. Не всілі був переслухати жалів селян, селянок на ті ворожі патрулі, на їх грабунки, на їх знущання. Від того часу стоїть чимала застава у Годвишні. Польовими стежами спинає вона малі польські загони, не допускає їх до села.

Але від того часу немає вже спокою на фронті. Від Великодня, останні дні квітня й увесь час перших днів травня, в-одно якась несподіванка. Приготовлюють вони пересунення війська, ого, вже ворог заскакує й перепинить працю. Заберуть вони з одного місця фронту хоч би й малу частину, вже ворог на те місце вдаряє. Треба знов кидати там поміч. Хочуть вони поправити свій фронт і посунутися вперед — ворожий випад не тільки їх випереджує, ще й відкидає їх із

дотеперішніх становищ. Немає дня, немає ночі, щоб — то тут, то там — не було нежданого удару, несподіваного наскоку ворога і то як-раз там, де вони чи сами себе ослаблюють, чи внаслідок пересування війська найменше стають відпорні на ворожий удар.

І тільки оце вже четвертий день сякий-такий спокій. Немає несподіванок! І радіють від того стрільці і тривожаться старшини. Тиша — звістун хуртовини. Тим більш, що в-одно потяги за потягами з Перемишля до Львова їдуть і їдуть... Що вони там везуть — ніхто не знає. І всякий знає, що провозять грізне, зловіще боєве знаряддя, перекидають на цей фронт в-одно нові військові сили ворожі. Ще поки тривожить їх ворог — затуляють себе боями, обороною своїх становищ. Мають вражіння, що змагаються, що здержують ворога, що може ще й підуть уперед. Але як усе замовкає — починає закрадатися до душі зневірря... Підсувається хильцем — тривога...

Летивітер, що сьогодні тут, завтра там, сьогодні із цими, завтра з тими, має докладний перегляд, що де діється. І чим більш він вдумується у все, що бачить, тим сильніше непокоїться. Повідомляє командування групи про невідрадні настрої серед війська. Розуміється — його заспокоюють. Дають йому відповідні інструкції, як впливати на фронт.

Він входить у розмови із старшинами, із стрільцями... Розяснює, заспокоює, запевнює, розважує... І сам що-раз більш упевнюється, що недобре діється.

Але сьогодні — чи сонце так на нього дивно впливає, чи самота його розбірає — він млявий, розбитий... У голові снуються нитки всяких переживань. То тих на фронті, то тих із боїв, то з розмов його в командуванні... А всі вони відхиляються в бік, усі спливаються біля вчорашнього місячного вечора, біля принадної дівочої постаті у тінях парку...

Скільки разів думки його заблукаються в той таємничий вечір, він намагається відплисти на хвилях своєї уяви до своєї коханої... Її ім'я блукається в нього на устах. Він раз, удруге, втретє вимовляє в голос: „Зосю... Зосенько...“ Заплющує очі, щоб уявити собі дорогу постать коханої дівчини і спиняється закритими очима, поглядом схвильованої, збентеженої душі на постаті таємничої незнайомої, яку побачив учора вперше, яка ні на хвилинку не хоче його покинути... Переслідує його своєю появою, дарма, що втікла від нього. А може як-раз тому?... Може тому, що звіялася, залишила його ні в цих, ні в тих... Може своїм сріблястим сміхом вона його так зачарувала!...

Розплющує очі. Переводить їх на зелені

жита... Здоровить голосно селян, що працюють у полі. Щоб своїм голосом тугу свого серця розігнати. Входить у розмови з тими, що ближче шляху. Дивується в душі, як вони можуть так під кулями в полі працювати.

Звикли, — кажуть. — Що то ще тепер! Тепер спокій. А то, було, гармати ревуть... Але нічого не порадиш. У поле треба йти, як не хочеш загинати. Не кожна ж то куля мусить поцілити людину. Божа воля. Як має кого яка біда знайти, знайде його й у запічку...

Летивітер прощається із самовпевненим дядьком, бажає йому щасливого. Їде вже далі. Хвилинку переходить у пам'яті по тих полях, де вони за весь час війни не могли налюбуватися спокоєм і рівновагою наших селян, що під кулями, серед боїв не покидали своєї праці в полі. Казали: Що їм! Або то вони буються! Нехай ті, що то їх справа! Вони мусять на хліб працювати... Кажуть було: Як би то дивитися, коли вступиться від них та біда, та й весна мине й боже літенько настане, і земля пустітиме. А прийде осінь, загляне зима у вікна — а з нею холод і голод. Що тоді робити?... Добре то тим битися, що їм готове підвезуть. А не підвезуть — то сами собі в людей заберуть... А ти, чоловіче, не дбай про своє — марно пропадеш...

Пересуваються перед його очима ті сірі постаті, що рилися в землі серед куль. Що то їм чираз ґранати вибивали могилку, — і зараз живцем їх у неї засипали. Не помагали перестороги, не помагало те, що їх зганяли. Тут ізженеш, там, дивися, вже порпається в землі... Така вже вдача, така його уперта думка, що нічого без божої волі... А як ти, чоловіче, своє занедбаєш — пропадеш...

Заспокоєний картинами з минулого, Лєтивітер їде вже далі в почутті полегкості на душі.

Але зараз таки починає зринати з глибин душі безліч думок передуманих ним в останніх днях. У серці починають ворухитися дивні почування... Скаламучують його спокій. Проганяють з голови тихі спогади картин з минулого, затемнюють їх... Зводять працю його мізку в один бік, до одного його великого бажання: ще раз увечері зустрітися під зеленим віттям темних дерев у парку з тією таємничою дівчиною. Збагнути її душу. Зажадати вияснення: Чого вона стала йому поперек дороги? Чого вона задерла його за душу? Що значив учорашній її сміх при прощанні.

Тепер вони вже знайомі. Тепер уже не втіче вона від нього. О, ні!... Вже він її затримає! Розмовиться з нею...

Так йому в голові зашуміло, що мусів потерти лице, чоло, очі долонею. Намагається привести себе до пам'яті...

Ні... ні... Тебе я не скривджу, кохана! — посилав запевнення у далеку даль. — Тебе я не споневажу. Тебе я не проміню за ту, що мене схвилювала в годину самоти, в годину туги, в годину зрадливих чарів місячної ночі... У моїй душі — тільки ти одна! Ох, як я жду тієї хвилини, коли я знов тебе побачу!... Коли ми зможемо любоватися своїм щастям...

У відповідь на ці його думки пригортається до його грудей русява головка вчорашньої незнайомої... Він ловить повітря в свої обійми. Шарпає поводками коня. Кінь скаче. Юнак здавлює його ногами, вдаряє острогами по боках. Пускається в бистрому гоні здовж шляху. Шукає в шаленому льоті забуття, визволення від примар...

Коло полудня заїхав Летивітер на подвір'я великого попівства. Ще не спинив добре коня, як підбігає до нього кількох стрільців. Один бере за зубела його Вороного. Другий підтримує стремено, що було б зависло у повітрі. Летивітер зіскакує на землю. Спинаяється коло свого коника, поплескує його по карку, по плечах, витирає з привички спітнілий його хребет. Приговорює:

— Вже тобі пригріло? Та й не згонив я тебе, небоже, а ти вже весь упрів.

Стрільці дивляться то на коня, то на їздця. Бачать, що й їздець упрів. Піт спливає в нього по чолі зпід шапки. Але хочуть вірити Летивітрові. Один старий стрілець каже:

— Та то воно таке пусте. В зимі тремтить, а трішки пригрів, вже воно випріло. Гарне таке на око, але до роботи не здатне!

Гладить коника й потребує його пестливо долонею по хребті. Коли Летивітер далі ще вигладжує зіпрілу шерсть, каже другий:

— Лишіть, пане команданте. Ми його витремо соломою. Ви його, — кажіть, що хочете, — таки добре прогнали!

Втирає завзято спітнілі боки коня рукавами.

— Тільки вважайте! Не збавте мені мого Вороного.

— А бога бійтеся, пане! Хіба б у нас не було душі. Ми його витремо, ми його вкриємо, ми йому ячмінної соломки дамо перекусити. Які ж би то ми були господарі, як би ми вам не пошкодували такого делікатного коника... Де ви його такого вишукали?... Довго він уже у вас, пане команданте?...

— Та то мені якогось приділили. Бог його знає, звідки він. Але злюбився він мені. Розумна звірина... Та й легко так несе... Нічого собі коник...

Тепер уже його кінь у певних руках. Проводять його трохи по подвіррі. Летивітер стоїть ще далі на місці, дивиться то на коня, то кидає очима довкола себе.

З усього, що тут бачить, видно, що це багате було колись попівство. Добре було загосподарьоване. Напроти мешкального будинку — стайні під бляхою — великі. Двері в них коло дверей. З боку праворуч просторі стодоли. Ліворуч шпихлір і возівня і заїзд на подвірря. На жаль — і тут і там — уже в стрісі і в возівні і в стодолах великі щілини. Ясно, що якась мара зривала сніпки зі стріхи для коней на підстілку. Коли це було — не знати. Здається ще із часів світової війни, бо вже рани в стрісі почорніли від сонця й від дощу. Господар очевидячки не встиг іще пошити, полатати дір. Не до того йому було, або не було чим. Узагалі війна внесла чималий нелад у ціле господарство. Тепер у стайнях, у стодолі, у возівні стоять військові коні. Господарські вози, січкаря, млинок валяються на подвіррі. Навіть бричка — й вона стоїть на вільному повітрі, на вітрах і на дощах. Немає кому давати тут ладу.

Летивітер подивився із жалем на це розбите господарство. Перекидає очі з місця на місце. Спинає їх урешті на плузі, що валяється заржавілий під плотом. Цей плуг

уявляється йому символом господарської руїни. Він уже хотів вибухнути обуренням на стрільців, що так марнують людську працю, коли приступає до нього старенька господиня.

— Дивитесь, пане Летивітер, на наші гаразди? Ой, не так то воно в нас було, як був наш господар у хаті.

Летивітер випростовується. Вдаряє ногою об ногу, віддає рукою військовий поклін. Цілує потім, схиляючись до половини, руку господині дому. Заслухається в її сумну мову. Її слова приводять йому на пам'ять розбільну катастрофу, яку пережила ця родина не так то давно. Хвилевий наскок ворога на село вириває з хати господаря, старенького священика, забірає з ним і дві його доньки. Куди їх повезли, що з ними зробили, ніхто не знає. Ніяким способом дізнатися. Осталася на всю хату сама одна стара жінка священика. Вся в роботі, уся в турботах і сльозах.

— Пані добродійко! Чи не шкода того всього? Може б якось то десь попримішувати...

На лиці старушки заблисла безнадійна посмішка. Замерехтіла й вилилася у вираз журби й смутку. Говорить очима: „До чого це? Та й хто тут зможе яку раду дати?... От, пропадає, нехай пропадає! Коли б із

життям вернулися ті, що теж бозна, де караються.“

Таке близьке Летивітровій душі, таке дороге те лице як-раз у виразі посміхненого болю, що він не всилі одірвати од нього очей. Не вперше вони на розмові, не вперше він бачить цей властивий оцій старенькій жінці вираз лица. І розумів він його мову. Нагадує воно йому замілілий вираз болю на лиці його власної матері. Як на свою матір він дивиться завжди на цю старушку й вона його, як сина, вітає, милує словами. Він заїздить сюди, як до рідної хати. І все зустрічають його ті сумні очі, посміхнені, мов крізь тільки-що вилиті сльози. Вони, в обрямуванні поздожного, смаглявого, поморщеного лица, на тлі сивого волосся промовляють до нього всім горем рідної країни, болем усіх скривджених війною людей.

Коли він говорив до неї про марнування її добра, хотів виявити їй свою прихильність, бажав зробити все, щоб їй допомогти.

— Пане Летивітер, — промовила лагідним голосом старушка. — Що нам з того? Настане кращий час — усе буде. А тепер я маю ховати плуги, січкарю, розбиті вози, всяке таке дрантя під дах, а коні мають мокнути на дощі? Гріх би був!...

— Можна б трохи коней перевести до селян. Чому Бандурка досі цього не зробив?

— Дайте спокій селянам. Вони вже такі винуждані, що їм більш не треба. Прошу до хати. Чим хата багата...

— Дуже дякую... я зараз, зараз прийду.

— Позвольте квасного молочка? Правда? Ще вам не навкучило?... Це одно, що в нас іще, богу дякувати, не переводиться.

— Пані добродійка ще мало мають кого годувати?...

Він знав, що все, що є в цій хаті, стає з волі господині спільним добром стрільців, які живуть тут на постої. У господині для своїх стрільців щире серце і розкрита комора. І стрільці, в-одно нові, розносять усе, що тільки ще запопадуть.

Старушка не раз уже чула від нього слова докору, що руйнує себе для тих, що про них є кому дбати. Вона завсігди однаково йому відповідала:

— Від людей маємо — людям даємо. Не візьмете ви, ззідять вороги, як уже ззіли десь мого чоловіка й моїх дітей.

— Але й своїх, як забагато причепиться... — хотів одвернути увагу старенької від її чоловіка й дітей.

— Для свого Остапа я все тримаю в коморі гладущик молочка.

Летивітер знав, що не тільки для „Остапа“, для нього.

Посміхнувся і поцілував ще раз старушку

в руку. Вона пригорнула його голову до грудей і поцілувала.

— Кохані мої...

На порозі хати став Бандурка. Не сплячися довго, підходить до Летивітра:

— А, ти тут? Добре, що ти приїхав.

— Не знаєш, що я тут завсігди на молоко?

— Молоко — молоком. Я знаю, що ти бабин синок.

— Баба вам не подивується, пане поручнику. Що правда, то не гріх. Стара баба — й не порадите!

— Пані добродійко! Ви мене завсігди завстидаєте! — сміється Бандурка. А до Летивітра: — Ми тут маємо для тебе гарні вісти зі Львова!

— Невже ж? — дивується Летивітер.

— Не журіть мені мого Остапка, пане Бандурка, цими гарними вістями...

— „Як птахи з далеких країн, прилетіли ми до вас, щоб у цьому місті звити гніздо, з якого полетимо далі на схід і там означимо грямиці нашої держави, де вони мусять бути нам признані!“ — деклямує по-польськи Бандурка.

— Що таке? До чого це? Я не розумію!...

— Який же ж ти звязковий? Замість, щоб ти мені приносив новини, я тобі їх маю давати?... Хто ж би це говорив? Генерал Галєр в оточенні своїх і французьких офі-

церів виголосив у Львові таку промову! — спершу насміхається, потім із злобою скрегоче Бандурка.

— Коли? Невже ж?...

— Тридцятого квітня. Не віриш?... Прочитаєш у часописах!... А ми ще далі обдурюємо себе, що „Антанта“ промовить своє рішуче слово! Ми ще делегацію до Парижа висилаємо! Чого?... Проситися?... Париж ясніщою мовою до нас промовляє. Армію Галера з французькими офіцерами до нас висилає. Просто до Львова. Як розбивати нас, то розбивати! От тобі відповідь „Антанти“!...

— Коли вже тому край буде, пане Остапе? Бо пан Бандурка не хоче мене розважити.

— Або то ми діти? — питається твердо Бандурка.

— О! Чувте?... В-одно мене так журить і журить...

Складає до обох руки старенька господиня.

— Чи пані добродійка бачили в житті більшого песиміста, як наш поручник Бандурка? Не мав би ти розуму, та не міг би ти вишукати де-що відраднішого?...

— Життя само вишукує й приносить нам, що є де найгіршого.

— Самому треба це ковтнути.

— Щоб люди обдурювали себе?

— А хіба так, як ти робиш — краще?

Старенька слухає цієї розмови та й уже не всілі своїм привалим мізком слідкувати за ходом їх думок. Зрозуміла тільки одно, що біда йде. Звертається до них далі з благанням:

— Рятуйте наших людей, панове! Боро-
ніть нас від Ляхів, бо біда наша, біда, як
би вони ще раз сюди увірвалися...

— Ой, чи тільки наша, пані добродійко? —
мовить твердо, грубо Бандурка. — То вже на
всьому світі заварилося. Пані добродійка
чули, що оповідає про Росію, про Україну
той „Сибіряк“? Який там смуток усюди!
Скільки там горя...

— Що смуток то смуток! Він про нього
чимало говорить. Але й скільки то бадьо-
рого він носить у своїй голові! — підхоплює
пані-матка.

— Який це Сибіряк? Звідки?... — пита-
ється Летивітер.

— Та наш селянин, — каже попада. —
Таки наш сусід. Ви його ще не бачили?...
Ааа... шкода... Попався, сердега, в першому
місяці війни у полон і слід за ним був за-
гинув. А тепер він раптом, як з того світу,
з'являється. Що то може божя ласка! Хто був
би гадав, що Петро Щербанюк ще живий.
Жінка вже й на службу божу за його душу
приносила... Вже його цілою родиною опла-
кали. А тут... на, тобі! Він як чудом, входить
до хати... Та ще який...

— Може вже й віддалася його жіночка, та тепер не хоче його пізнавати...? — жартує Летивітер.

— Ей, знаєте, Остапе, то шкода й гірко говорити! Та й небезпечно... Треба було на галай, на балай одного цікавенького стрільчика відразу на фронт післати, як тільки виявилось, що прийшов чоловік. Правда, пане поручнику?

Пані-матка посміхається, моргає очима до Бандурки. Вона так ізжилася з війною, із своїми стрільцями, що всі військові справи цікавлять її не менш, коли не більше власних її родинних і господарських клопотів. А ще відколи їй чоловіка й доньок забрали Ляхи, єдиною розвагою життя стає в неї те, що діється на фронті, в селі серед стрільців...

І Бандурка, як і всі команданти, що тут жили, так ізжився з нею, що приходить до старенької на розмову, як до щирого свого друга. Дає їй на все відповідь. Слухає навіть її поради. І ця висилка молодого стрільця на польову стежу — це була тяж її справа. Щоб не було, як вона казала, в хаті замість радощів — каліцтва.

Бандурка посміхнувся при словах старенької.

— Шкода людей, щоб побилися! — мовить. — А так — коли вже один у хату, другий мусить з очей. Та й добре... Може

й завдяки уважливим очам пані добродійки минулася біда...

— А що ж той чоловік? — питається Летивітер.

— Він ще не спам'ятався! — мовить пані-матка. — Такий якийсь чудний вернувся. Зовсім не той, що був! Ані його пізнати. Пішліть за ним, пане поручнику, нехай пан Летивітер побалакає собі з ним! — звертається до Бандурки.

— Справді треба б! — мовить Бандурка і посилає стрільця за „Сибіряком“.

Входять до хати. Летивітер кидається на „Wiek nowy.“ Не читає, але таки пожирає його очима. Кожна звістка приносить йому щось нового. При кожній звістці, що говорить про них, про їх війну, про приготування Поляків до захоплення Галичини по Збруч і далі по Смотрич, він трохи не ви-скакує зо шкури.

До хати входить старушка і вносить гладущик молока. За нею дівчина несе хліб та три горнятка.

Бандурка удає загноєного:

— Ого! Знову почнеться пир! Ви нічого не знаєте пані-матко, лише нас напихати!

— А ви, пане поручнику, бога не гнівіть! Який це пир?... Бачили ви коли в нас горівку або вино? Про пиво вже не кажу! А молоко — хіба ж це не божя страва. Хі-

ба ж годиться рівняти його до чортових трунків. То ще як був мій старенький, уже тоді він мусів їздити три милі до сусіди та позичати плящинку вина до служби божої. А ви нас іще ображайте!... Не буде на вас кари божої!...

— Ого-го-го-го! Зараз пані матка будуть гніватися на мене. Цілую руці! Перепрашаю за нечемні слова!

Бандурка поцілував її в руку, старушка його в голову.

— Діти мої. Які ви мені дорогі. Як до вас моє серце прилипло. Сини мої десь світами голови свої порозсипали. Бог змилювався надомною та й вас мені прислав...

В очах у неї замерехтіли сльози.

І раптом, втираючи їх, старушка мовить з удавано-веселим посміхом до Летивітра:

— Читали, пане Остапе, куди Ляхи наставилися?... Камянець — польська твердиня „на кресах“, мусить вернутися знову „на лоно мацежи“. Правда, які вони веселі сміхуни?...

— То, пані добродійко, одно — біда! Що вони дістали свіжу армію.

— „Валєчну“ армію Галєра?... Я думаю, що вона зламає на наших стрільцях зуби, як уже не одні „валєчні рицеже“ зламали... Тільки тримайте високо голови до гори і кріс цупко на рамени! Не будуть вони в нас па-

нувати! Ні! Бог не допустить до нас такої кари!... Ласка його велика... Але тепер — від політики до божих дарів. Молочко свіженьке — тільки-що підсілося.

— А хіба я їв у вас коли инакше? Ті вороги, — показує на товаришів, — не дадуть йому постарітися.

— Буде для них, буде для вас і стане ще для тих, що прийдуть. Щастя, що коров не було вдома, як наскочили сюди Ляхи. А то була б я вас приймала порожніми руками. Хіба водичкою з криниці.

Поки вони так пили молоко, в хату входить Петро Щербанюк і розмова перекидається на инше поле.

Петро Щербанюк дивне вражіння робить на Летивітра, як узагалі на кожного, хто його побачить уперше. Високий, рослий хлоп — плечистий. Лице в нього подовгасте, виповнене з боків чорною широкою бородою, кругло стриженою. Тут і там на ній, мов латки, біляві плями. Глибоко запалі в ямках очі зпоза вій, мов зпоза мряки, дивляться на світ. Та тільки так довго, доки він стоїть спокійно. Доки мовчить. Бо як лише починає говорити, як оживлюється його лице, з очей падають блискавки-вогні. І вся його постать набирає тоді дивного чару людини, що відбилася від буденного життя, від світу.

Тоді й глибокі поперечні борозни на чолі спливаються з очними ямками, а між ними схвильовуються зморшки, що грізною мовою його лиця за нього говорять.

Його поява робить вражіння, що це чужа людина увійшла в хату. Не з цього села... Найбільш через його бороду і ще може більше через волосся, що ним він уже зовсім відбився від своїх односільчан. Волосся в нього ззаду стрижене, а над чолом закинене буйними сухими хвилястими кучерями на голову. Воно вже теж припорошене першим снігом ранньої осені.

Летивітер вдивляється цікаво в цю постать, слухає розмови, яку починає вести з ним Бандурка й старенька пані-матка, але більш, ніж ті спомини із Сибірі, цікавить його сама постать Щербанюка. Він не знає, як виглядала ця людина замолоду, як виглядав він, поки пропав на чужині. Але з того, що на ньому тепер видно, Летивітер уявляє собі, як дуже цей чоловік мусів змінитися. Який він чужий мусів стати своєю появою не тільки селянам, але й власній родині.

Дивно йому стало, чому Щербанюк ще не подбав, щоб привернути собі давній свій вигляд. Але з того, що він, не вважаючи на зовсім певне відчуження від односільчан, не хоче ні бороди збрити ні взагалі вернутися до прадідівських звичаїв села, Летивітер до-

думується, що ця людина не тільки своїм виглядом відчужилася, він і думками, поглядом на життя мусів стати инакший.

Не потребує довго ждати потвердження свого здогаду.

Чує, як Щербанюка між иншим запитують, що він узагалі найцікавішого привіз із собою?

Петро каже суворо:

— Навчився, їмостунько, жити, от що! І не можу пережалувати того, що я до війни не виходив поза своє село. Що не побував на українських землях...

— Ви ж тепер на Сибірі були! Хіба ж Сибір — це в вас — українська земля?...

— Ви собі гадайте, що не українська, а я своє знаю, що українська. Там, де я був — Українці скольонізували Сибір. Живуть там своїм життям — і земля там — українська.

— Ви кажете: своїм життям живуть?

— То-то й є, що ми тут у Галичині жили на своїй землі і ніхто з нас не може сказати, що ми жили своїм життям. Ми жили так, як наказував нам староста, жандарм, війт, поліцай. Поліцай так казав, як йому наказав війт, а війт слухав наказів шандаря і старости. А хто тим наказував, того ми не знали.

— Або може й знали, та не могли впливати на їх роботу.

— Таки, що знали. Знали, що не наказували тим старостам, вйтам ми — Українці, тільки наказували їм Поляки зі Львова, з Кракова, з Відня. І ми всі товклися на одному місці, в колісце, як нам грáli Поляки через свій польський уряд.

— А там Москалі через свій московський уряд.

— Там? — здивувався Щербанюк. — Там?... А хто там наказує?... Там люди живуть собі, як сами хочуть. Уряд для них — то щось таке далеке... Приходить із драчками і дістає від людей відчипного. Але людина там живе сама для себе й сама від себе.

— Як ви це розумієте? — питає Бандурка.

— Так, що нехай хто не подбає про себе — пропав.

— А хіба ж у нас люди не дбали сами про себе?

— Ей, де-де... У нас?... У нас люди звикли на панську ласку та й на дурничку. У нас усякий дивився, що б усе дармо дістати. Чи часопис, чи книжку, чи щепу, чи плуг... Чого не потребував ззісти, чи коня підкувати, про те він не дбав. Скажете, що ні?... До Просвіти належав?... Цей та той належав. А чому?... Бо за дві корони діставав календар, що сам вартував удвоє стільки та ще й дванадцять книжечок присилали та й часописи. А скільки з нашого

села належало до Просвіти? Ну, може єгомощь — не знаю — та ще й читальня.

— А ви ні? — питається його Летивітер, здивований, що він про себе замовчав.

— Я?... Або то я що ліпшого був від інших? Я такий самий, як і всі. А на господарське віче Сільського Господаря не йшли ми тому, що там вильосовували між нас щепи, плуги, січкарі? А там, на Сибірі, як я бачив, що людина мусить змагатися за все, чим вона живе й ніхто їй не помагає, ніхто нею не журиться, я подумав собі: ще більш, ніж за матеріяльне життя, повинна людина, коли вона сяк-так між людьми живе, — дбати про духову культуру.

— Будемо, будемо мати все, як допоможе нам тепер своя держава! — промовила старенька попада.

— Не штука то, їмостенько, мати все, як за нас хтось подбає. Але ж ми не діти! Людина мусить знати, що в боротьбі — сила, в боротьбі — життя...

— Не бачите, як борються тепер за свою державу, за свою землю?...

— Борються... — промовив сумно Щербанюк. — На заріз ідуть, куди їх посилають. А все це тому, що не боролися за своє життя, за свою волю сами з власної охоти. Не штука то мати, як готове під ніс піднесе хтось — тепер своя держава! Але то було

взяти собі самому, як ніхто не давав, як усі проти того, щоб ми мали освіту, щоб ми мали волю, щоб мали добро! Коли ніхто цим не журився, коли чужа, ворожа нам держава тільки колоди нам кидала під ноги, тоді ми повинні були сами дбати про свою матеріальну і ще більш про духову культуру. Я додумався в лісах Сибірі до такого, що ми повинні були творити собі в Австрії — державу в державі. Ми повинні були наперед знати, чого нам треба... А треба нам і своєї школи і своєї читальні і свого господарського товариства і своєї крамниці! Мало того — свого спілкового млина, скомасування своїх ґрунтів, змеліорування своїх багновищ!... Іще мало того: свого хору, свого театру, своєї — бібліотеки!... Не дає нам того чужа держава, треба було нам самим зробити собі це своїми людьми, до того нами самими приготованими. Мені там у Сибірі полонені Чехи розкрили очі. Що для них була Австрія?... Де могли — використовували її — за свої податки. А вони вміли жадати й брати. Я не міг наслухатися. Ми навіть жадати не вміли, не то брати! А чого їм Австрія не давала, або що проти неї мало звернутися, те вони сами собі поставили, своїми силами, своїми людьми, своїми грішми. І знали одно: Австрії вони мають давати рекрута на те, щоб він помагав розвалювати Австрію. Прийшла війна — пі-

шли куди Чеха на фронт, він — у першій лінії — сорочку до гори і вже здався. Затримай його в етапі — то тобі спізнить доставку і розвалить фронт. Постав його коло магазину — то магазин вилетить у повітря. Але там від малої дитини до старика всякий знав, чого хотіти. Всякий знав, як відбувати свою військову службу, щоб розвалити чужу державу й поставити свою. Та до того треба освіти, до того треба своєї рідної школи, своїми силами побудованої, як це робила в Чехів чеська рідна школа! До того треба освічених людей. Не таких панів, усяких урядовців, що то стояли присилені до державного жолоба і тільки від паради, від свята приїздили на село — провітритися, похвалитися перед хлопами своєю промовою, якої ніхто не розумів, ну... та й ще — добре попоїсти у попа...

— Ей, Петре, Петре, не гнівить бога! Приїздили до нас пани такі, що ми їх розуміли, що вони говорили.

— Розуміти може ми й розуміли. Але до чого то була та їх балачка? Що виходило з таких святкових промов?

— А чого ж ви хочете від людей, що цілий тиждень у праці, мають тільки пів неділі вільної і тоді їдуть на село до читальні.

— Нехай би вже собі сиділи в місті! Нам

треба своїх освічених людей, що б жили між нами й з нами. Нам треба таких, щоб для нас працювали, а не для цісарського жолоба!

— Як же ж ви їх дістанете?

— Як? Так як усюди на світі. Треба було, щоб наша рідна школа давала нам інтелігенцію для села, купецьку, ремісничу. Щоб виробила у людей охоту до читання книжок, треба було, щоб книжки несли в народ ідеї будування власної держави. Треба було, щоб тими ідеями перенялося все від старого до малого, в місті, в містечку, в селі... Треба було, щоб через книжки приходили до народу ідеї, як нищити чужу державу й як ставити основи під свою. Щоб так, як тепер, коли настає революція — своя держава вже була відразу готова...

Слухачі дивилися й не могли видивуватися словам Щербанюка.

— Я йшов до хати, щоб кидати в народ думки-ідеї бунту, революції проти війни, проти чужої держави. Прийшов на готове. Революція вже була — тепер є своя держава. Але й війна за неї є. І я тепер не проти війни, але за війною мушу бути. Я тепер не маю іншої роботи, як зголоситися до військової служби. І я роблю це, пане поручнику. Зачисліть мене до свого курія.

— Скажіть мені, пане Щербанюк, які ви школи маєте?

— Чотирі роки ходив до школи тут у селі.

— Ей, у гімназії не бували?

— Ні.

— А звідки у вас такі думки?

— З книжок і від добрих людей. Я жив там на засланні з усякими людьми: Від Українців есерів і від Чехів я навчився, як руйнувати чужу державу. Від Чехів я навчився, як треба будувати державу у державі — своїми силами, своїми людьми, своїми грішми. Від Німців я пізнав, що значить — своя держава. Ми там мали своє товариство. Кожен про життя свого народу оповідав. А інші звертали його на добру дорогу. Чотирі роки — то був час щось передумати, щось перебалакати, чогось від людей навчитися...

— Ви, бачу, добру школу мали!

— Дай, боже, щоб я все, що придбав, міг повертати на будування своєї держави. О, бо як би було довелось чужу руйнувати, — до того вже в мене — добрі способи...

— А не будете ви нам руйнувати нашої армії? — питається Бандурка й дивиться йому уважно в очі.

— Армії руйнувати ніхто не буде, бо армія у війні за свою державу забезпечує нам можливість життя й розвитку. Хіба, що по

війні, армія рідної держави звернулася б проти інтересів нації — селян і робітників... Е, то инша справа.

Промовив це спокійно, але грізно. Своїми словами зробив він користне вражіння і на Бандурку й на Летивітра. Бо й вони дивилися на справу власної держави так, як і він. Але й небезпечним він видавався їм. Більш, ніж хто.

— Так то наші люди всього понаучувалися, ходячи світами! — мовить Бандурка. — Бачимо, що побіч шкоди де-що й користи принесла нам війна.

— Могли ми те й без війни мати. Коли б не сиділи наші люди, як щурі в шпихлірі, на своїй землі, але й світами трохи поблукалися. І то не тільки хлопи, але й пани. Та ще як би ті, що пішли в світ, не запліснули й на чужині в тому житті, яке винесли із собою із свого села, але до чужого життя придивлялися та набіралися знаття й нових способів до життя...

Слухаючи цих слів, задумалися всі. Перед ними сиділа нова людина пововенного села. Людина нових ідей, нових шляхів праці, життя...

Найбільш зацікавлення родив Щербанюк у душі Летивітра. Він так радо слухав би ще його слів. Але згадав свій обов'язок, який ще ждав його сьогодні. Побалакав

з Бандуркою ділово. Запевнився, що на його відтинку спокій. Немає нічого непевного, нічого несподіваного, підозрілого.

Ця тиша на фронті, сама собою була для них неприємна. Ждали грізних її наслідків.

Та не їх це справа. Вони тільки виконують накази.

Летивітер попрощався. Виїхав, щоб ще відвідати інші фронтові становища.

Летивітер мав сьогодні важкий день. Здавалося б нічим не повинен би бути важчий, як звичайно. Ні більше дороги не зробив, ні пригоди ніякої не мав у дорозі. Але далеко йому до того спокою, що давніше навідувався до нього, як він увечері наближався до хати й знав, що тепер зможе віддатися приємному відпочинкові.

Сьогодні він увесь день не тільки в праці був, сьогодні шарпали його мізком думки, що в-одно родилися із затаєних глибин, в-одно муляли його душу.

Три були огнища, що раз у раз відновлювали полуммья його думок.

Уже з ранку не залишали його в спокої спомини минулого вечора. Він сказав собі, що це була помилка, що він хвилиночку заблукався. Але так гірко заблукався, що однієї думки не всилі був подумати про свою кохану, щоб не припліталася до того постать нової знайомої, її голос, блиски її очей, її рухи, і ще більш, іще більш та таємничість, з якою вона втікла від нього, зникла йому з очей посеред кущів. І хоч він одганяв од себе ці недоладні думки й намагався всією

силою волі відтворити собі в уяві постать Зосі, вона завжди являлася йому у вигляді нової його знайомої. Одно тільки міг зробити: дивився на неї й шептав устами ім'я коханої. Ні разу не промовив властивого її імени. Але чим упертіш він шептав: „Зосю! Зосенько!...“ — тим виразніше посміхалася до нього постать Марусі.

Так його це в-одно мучило, що в душі він постановив собі сильно запертися сьогодні увечері в хаті й не виходити з кімнати, на всякий спосіб, за ніяку ціну не навертатися до садку, до парку...

Не менше хвилювала його розмова із Щербанюком. Той „Сибіряк“ говорив йому такі речі, про які він досі не думав, але які йому дуже промовляють до серця. Він узагалі пішов на війну майже дитиною. Що там у нього могло бути тих думок про життя, про життєві відносини, про складні питання життя — національне, соціальне, суспільної праці... І за весь час війни він цим не цікавився.

Війна вкладає на стрільця один обов'язок: битися до загину. Але й дає йому одно право: коли остаєшся в живих, можеш — відпочивати свobodно й набиратися сили до нового змагання. І він був взірцевим стрільцем. Як бився, то ні на що не вважав. І виходив завжди щасливо з боїв. А як уже

віддихав, то теж із усієї душі. Не може сказати, щоб коли тільки до половини доходив, щоб не випивав чарки радощів до дна! Але й серед боїв і серед розваг на віддиху не було в нього ні часу, ні охоти розглядатися довкола себе.

Та, зовсім не свідомо, він приймав до своєї душі життєві явища, що проходили мимо нього. Ніколи не застановлявся над ними ближче, не проаналізовував їх глибше. Не розбивався у своїх молодечих духових силах.

Він мусів зосереджувати всі свої думки, всю свою увагу на предметі свого захоплення. Бо тільки таким способом він міг доходити до успіху.

Але несвідомо, незалежно від його бажання його духові сили наростали, кріпшало розуміння проявів життя.

Тепер він уже й бачить, що поза його бовчим змаганням, поза його розвагами йшло собі своїм шляхом життя і він, як не знав його до війни, так і тепер ближче з ним не знайомився. Аж ось вдумчива людина розкриває перед ним нові шляхи, показує йому на них — нові для нього проблеми, нові питання... Він слухає й дивується. І розуміє їх! І як би вперше в житті про них почув!...

Одно тільки добре йому відоме: той державний жоліб..

З якою то погордою говорив той „Сибіряк“ про державний жоліб, про того урядовця, що стоїть при державному жолобі. О, цей державний жоліб добре йому знайомий. Його батько ціле життя стояв при державному жолобі. І так із нього годувався, що не міг вижити свої рідні. Той державний жоліб довів його врешті до ганебної смерти...

Страшний він, — цей державний жоліб! Може найбільш нужденний з усіх жолобів, до яких привязані люди. А все ж таки він сіллю в очах у всіх, хто не при ньому.

Чим він різниться від кожного іншого жолоба? Тим, що ніби то певний? А що взагалі на світі певне, що непевне? Робітник, приватний урядовець, промисловець, усяка людина забезпечується на життя, на емеритуру, на хворобу й має те саме, що ніби то має урядовець при державному жолобі. З тією ріжницею, що платня в усякій недержавній установі краща, життя вигідніше, більш вільне в розумінні людської гідності.

Роздумуючи над цим, він дістає відповідь на дальші закиди „Сибіряка“. Так, правда. Його батько поза бюро і поза працею вдома для рідні не знав іншого життя. Ніхто не бачив його при розвагах, при забавах у шиночку, але й ніхто не бачив його при так званій „народній“ праці. Його батько не розумів, що це таке читальня,

сміявся з тих, що „братаються з хлопами“. І як він, його син, — думає Летивітер, — уже замолоду відчував неприємно цей насміх свого батька над тими, що працюють з народом, так сьогодні почуває до певної міри навіть заспокоєння, коли не задоволення, що з його батька не насміхався той „Сибіряк“, немов би то й його батько приїздив від паради, від свята провітритися на село, попоїсти у попа. Ні, його батько — ходив на села! Але не в неділю у — буддень. Не, щоб провітрюватися, але щоб робити свою службову роботу... В неділю його батько — відпочивав у хаті, серед рідні. Неділя — це був єдиний день, коли вони, діти, могли бачити свого батька, коли їх батько міг побалакати собі із своїми рідними.

Сьогодні „Сибіряк“ розкрив йому таємницю життя його батька. Раз ти державний урядовець — ніхто не буде мати до тебе довіря. Закидуватимуть тобі, що ти або в інтересі своєї держави робиш, а коли це була чужа народів держава, то в інтересі противному, шкідливому для народу. Або коли й бачитимуть, що твоя праця не йде на шкоду народів, уважатимуть її за таку, що то „від свята“. Шкоди вона народів не приносить, але й користи не дає. Будуть із тебе насміхатися.

Так. „Сибіряк“ сказав це ясно. Як хочеш

яку роботу робити, мусиш віддатися їй усією душею. Неможна одного робити з душі, а другому присвячувати хвилини від святків, крадені з відпочинку. Урядовець — оставайся урядовцем. А до кожної вітки праці в народі, до кожної ділянки життя треба людей, які ставали б на виключній службі тієї життєвої царини. Людей, що робили б свою роботу в буддень, уважали її чорною роботою свого життя. І що в неділю відпочивали б, як відпочиває всяка людина один день у тижні. Тоді й робота — так звана „народня“ — перестане бути загальною, позверховною, роботою інтелігента для народа, з ласки, за почеси, в хвилинах крадених від відпочинку, ото ж якоюсь ніби то ласкою, за яку заплати не приймаєш, але відчуваєш незадоволення, коли нема за неї вдяки. Та ще й коли тобі за неї докоряють...

Не буде це так звана „народня“, невідповідальна робота. Буде це робота задля шматка хліба й задля виконання життєвого завдання людини, якого домагається од неї її дух — ідейної праці. Але робота доцільна й відповідальна. З правом проявляти ініціативу, але й з обов'язком робити біланс своєї праці, своїх успіхів і невдач. З обов'язком вислухувати критику з приводу білансу своєї праці й пристосовуватися до висліду тієї оцінки в своїй праці в майбутньому.

Буде це робота в читальні й бібліотеці, в хорі і в театральному гурткові як життєве твоє завдання, з якого й для якого ти живеш і якому ти всі свої сили присвячуєш, у якому ти вітхнення для дальшої своєї життєвої праці у раз вибранім собою напрямку шукатимеш і при добрій волі знаходити мусиш! Буде це робота в кооперативі, в характері керовника і рівночасно в характері робітника. Будеш її душею і всіми її життєвими нервами, орґанами... Буде це робота, в яку ти душу свою будеш вкладати й яку ти мусітимеш в-одно удосконалювати, щоб і задоволення із життя й праці знаходити і свої життєві умови через свою працю поліпшувати і щоб в-одно відроджувати свою силу й охоту до праці, до дальшого життя... Буде це робота під громадянським контролем і під відповідальністю...

Летивітер раз у раз вертається думками до розмови із „Сибіряком“. Тим більш, що й останнє огнище його трівожних думок, звістка про наступові пляни армії Галера, дуже тісно обєднюється із цими думками. Він, хоче чи не хоче, мусить в-одно переводити порівняння між життям Українців і Поляків у Галичині.

Ми, — думає, — господарі краю, живем як сіра маса, закопана в свою землю, скована роботою на землі, далека від усього,

що стає живчиком новітнього життя. Ляхи — зайти, а які вони сильні в порівнянні з нами! Їх урядництво, їх купецтво, їх ремісництво — кожне з них нахабне, кожне рухливе, проворне. Кожне живе своїм життям, але — зв'язане воно тісно з іншими верствами. Одні підпомагає, від других дістає само поміч... Їх „Соколи“ — це вже не принагідний спорт, це армія рухливого міського, боевого громадянства. Їх „Товариства Школи Людовей“ — це не принагідні, солом'яні, святкові організації! Ні! це фахові інституції, з доцільним пляном праці, із своїм власним фаховим апаратом. Коли ці організації хочуть жити, мусять проявляти висліди своєї роботи! І проявляють! Так! Проявляють... Це не кволі наші читальні, це не сухітничі наші приватні школи, що повстають і тримаються силою солом'яного вогню — хвиливої ініціативи й доривочної енергії одиниці. А як одиниці не стане, або як її захопить інша ідея, — заснічуються. Чому? Бо не поставлені на основах фахової організації, з усіми правами й обов'язками суспільної інституції відносно людей, які працюють у ній фахово.

Чи ж дивуватися, що цей рухливий міський елемент захопив тепер Львів, держить його й думає ще далі йти на завойовування нашої землі?

Летивітра дуже схвилювали звістки про

те, що діється у Львові. Він спершу сміявся з усього. Але тепер, як остався сам, як починає роздивлятися у всіх питаннях з різних боків, слова Галера не такими то невинними йому тепер уже являються!

Увесь день він остається під вражінням пережитого вранці. Воно його бентежить, воно його тривожить. Він намагається увільнитись од примар, що нависли загрозою над його нацією і що йому, йому спокій забірають, бо він їх побачив, він призадумався над ними і зрозумів їх.

І коли на хвилинку одвертається від них, попадає під удари сильнішої змори — душевного свого блукання, душевних своїх помилок і тривоги.

Вертається до хати розбитий. Кидається на ліжко, відганяє від душі всі недоладні думки.

Крізь вікно залітає до його кімнати проміння місячного сяйва. Блукається по окремих предметах кімнати, обсновує їх таємничим життям... Хвилинами здається Летивітрові, що крісла, стіл, шафа під стіною порушуються... Він задивлюється у ті чудні рухи меблів кімнати. Заплюшує очі. Намагається згадати, відтворити в своїй уяві все, що він бачив перед хвилиною. Дивною силою ведений, він знову розкриває очі. Тепер уже вся кімната починає хвилювати, тремтіти, руха-

тися. Починається дивний танок. Летивітер в-одно ширше розкриває очі, підводить голову з подушки, приводить себе до пам'яті. Тепер уже він розуміє, що цей таємничий танок у його кімнаті, це — порухи гилля яблуньки. В місячному сяйві тіни свої вона кидає до кімнати. Сколихувана вечірнім леготом, вона грається своїми тінями на різних предметах у кімнаті. Оживлює їх, у рух їх впроваджує.

Чим сильніше западає темнява вечора, тим ясніше вибивається зелено-бліда смуга місячного сяйва. Тим виразніше вирізблюється на стінах, на меблях — гилля і листя дерев. Спливається із квіттям скатертки на убоці столу у фантастичний малюнок вечірніх чарів...

Помалу в Летивітрову душу вриваються гомони далекої пісні. Що залітає з віддалі, від гуртка його друзів-товаришів. Ніжна, чутлива, тужлива... Душа юнака починає відповідати їй гармонійними тонами. З його грудей спливають ледви чутні згуки, зливаються з піснею стрілецького гурта, душу його схвильовують.

Він в-одно то заплющує очі, то їх розкриває. То в темряву ночі западає, то блукається в сутінках вечора, розясненого блідим світлом місяця, — під порухи фантастичних тіней колихається...

Раптом його очі падають на одчинені двері сусідньої кімнати й спиняються на протилежній стіні, вкритій від помосту до стелі полицями, на яких повно всяких книг і книжок. Він туди вже заходив. Любувався цією родовою бібліотекою. З того, що вичитував на заголовних листках книжок, бачив, що це дуже старовинне надбання. Поклав основи під цю бібліотеку якийсь давній предок роду. Його наслідники в-одно доповнювали збірку. Є тут ще й старі латинські книги в пергамяновій оправі. Є й найстарші польські. Й українські старовинні попадаються. Є й новіщі польські, французькі, німецькі. Немає найновіщих. Видно, що в останньому часі занедбано цю родову пам'ятку. Чи не ставало сили, чи не було зацікавлення й охоти?...

Але не на книжки дивиться тепер Лети-вітер — більш на ту, ще сильнішу, ніж тут, гру світла й тіней. І до тієї кімнати падає місячне сяйво. І там кидає тіни якась висока, струнка деревина. Її віття — схвильоване. Її листя — все в танку. Ще сильніше вибивається гра світла і тіней на хребтах книжок. Заломлюється на різних їх формах. На ріжній величині, на впорядкованому то розкиненому укладі книжок — фантастичні взори малює...

І раптом тінь якась мигнула. Ледви до

очей Летивітра долетіла, відразу підводить його на ноги. Помалу, обережно, майже не ступаючи на землю, він наближається до дверей. Свою ходу затишує в пухких, вовняних килимах, що ними вистелений поміст у його кімнаті. Доходить до дверей. Крізь двері прослизається. Дивиться по кімнаті. Стає онімільний... В ясно-зеленому світлі місяця, мов лісова русалка, стоїть дівчина, повернена лицем до садку.

Він пізнав її. Пізнав по рисах постаті, по волоссі... Ще тихіше, тепер уже зовсім хильцем, він підходить до вікна. Дотикається обома руками до рамен дівчини.

— Ах... — жажнулася вона ледви чутним голосом.

Кинулася позад себе, наче б утікти хотіла. Впала мимохіттю в обійми юнака. Під дотиком свого тіла до його грудей, вона замліла. Всі сили покинули її. Не стояла — впала, звалилася безсило на його груди.

Не думаючи, що робить, Летивітер в одну мить, рівночасно з тим, як вона опиняється на його грудях, оплітає довкола неї свої рамена. Вся його туга, все схвилювання виповідається в пригорненні її постаті до грудей. І в ту ж саму мить він наближається лицем до її головки. Шукає її лиця, очей страгненими устами, жагучими, спаленими вогнем. Впивається жадібно в її розкриті уста.

Вона не поворухнеться. Не борониться й участі не приймає в тому, що він робить з нею. Із заплющеними очима, з відхиленими устами, з опущеними додолю руками. Безсила, непорадна, безвладна.

Тільки її живчики бють-стукотять, вискакують із висків. У голові в неї чарівний шум опяніння...

Засипувані поцілунками, порушаються уста дівчини. Спливаються вже в свідомому, бажаному дотикові з устами юнака.

— Остапе... — шепчуть...

Збентежений нежданою зустріччю, задурманений дотиком її тіла, спянілий докраю розкішним, ніжним поцілунком, Летивітер пригортає її до грудей, обіймає її головку долонями своїх, тремтючих від роскоші, рук, притулює її лице до свого, затрачує свідомість дійсності від подиху тепла, від ніжного тремтіння її тіла.

Стоять німі. Замлілі. Зачаровані щастям. Захоплені чаром хвилини, обімліли обоє в обіймі. Він, як ялиця, — стрункий, вона — гнучка, вюнка, безсила, як повій, — всим тілом сплетена з ним. Головою, руками, грудьми...

Стоять так мовчки. Заслухані в своє щастя. Спянілі од роскоші... Тільки биття їх серця — розмову заступає... Тільки шелест весняного, невинного листя у вечірньому

леготі-вітерці нашіптує їм до душі перші розкішні співи чарівної пісні кохання...

Стоять самотні. Одірвані од світу, од людей, од життя... Єдиний свідок їх щастя — сріблястий місяць таємничими тінями дерев на їхніх лицах грається, нерозгаданим письмом виписує їм їхню долю.

І тільки з віддалі залітає до них зрадлива пісня стрілецька — пісня юнацького кохання... При її згуках здрігаються його рамена. Сильніше, кріпше сплітаються коло грудей дівчини. Його уста під згуки слів тієї пісні шукають уст чарівних дівочих...

І, наче у відповідь стрілецькій пісні кохання, розбільний тузі розставання, починає вплітати в її згуки свої перші вечірні трелі — захований у гущу листви садку — соловій. Його дзвінки, металеві тони вливають у душу дівчини нову силу, нове життя... Вона схоплюється — немов із сну збуджена, — повертається до юнака. Закидає йому руки на шию. Устами до його уст прилипає...

— Остапе...

— Кохана...

І раптом їх голови розскакуються, розходяться постаті. В сусідній Летивітровій кімнаті рипнули двері. Почулася тверда хода стрільця. Летивітер ще встиг стиснути дівчину за руку й прошепотів:

— Мушко! За хвилинку — в садку...

Одійшов до своєї кімнати. Запер двері. Засвітив світло. Читає найновіщі прикази командування.

Уже залагодився із своїми справами. Написав звідомлення до команди групи. Одіслав... Робив це все наприхапці, щоб тільки хутчій з рук. Щоб збутися. І так за роботою не спам'ятався, як проминула година часу. Тепер він уже вільний. Все поробив. Ніхто не навідається до нього. Тепер він уже сам до себе належить.

Виходить обережно з кімнати. Переходить подвір'я. Заглядає до стаєн. Усюди вже спокій, тиша. Коні — одні ще стоять і дрімають, одні вже попадали в солому. Лежать... Стрільці сплять першим глибоким сном. Ніде ніщо не ворухиться. Тепер уже він може йти спокійно до садку. Оскільки там кого не зустріне, то певно ніхто сюди вже не навідається.

Дивно голосно лунає його хода по стежках, висипаних дрібними ріняками. Як зразу хотів її притишити, так потім погадав собі: добре, що чути його кроки. Він і так дуже припізнівся. Зверне на себе увагу. Йде спершу помалу, обережно. Потім чим раз бистріше. Трохи не біжить. Куди ні кидає очима — пусто. Доходить до закруту стежки — бачить її всю освітлену місячним сяйвом. Дивиться — нікого не видно. Та він таки йде нею.

Заглядає сюди-туди... По обох боках стежки, тут і там, у заглибинах під кущами жасміну й бузка — лавочки. Він хоч нікого не бачить на стежечці, не має перегляду того, що діється на лавочках. Іде бистрою ходою від однієї до другої. Доходить, дивиться — пустіє лавочка. І щось його коло серця здавлює. Йде далі — знов нікого... І знову — не має нікого...

Найбільш його журить одно: не знає, чи він спізнився, чи вона ще не виходила. А може вже була, ждала, дивилася на його вікно. Надіялася, що світло згасне й він вийде. А він світив, світив, сидів, писав. Вона, розжалена, ображена на нього, пішла до хати. Даремне він тут ходить, надаремне ждатиме її. Вона не прийде...

Вона не прийде... — повторяє в душі і чує, як біль зривається із серця. — Вона не прийде...

Яка була велика його туга, все ж таки одно її злагіднювало: за хвилинку він побачить кохану. Аж ось починає побоюватися, що надаремне він жде. Вона вже була й одійшла. Чим далі — його здогади переходять у певність. Вона була й одійшла. І вже не вернеться сьогодні... Він усе ж переходить по останніх стежечках, наближається до альтани. Дивується сам собі, як він міг загаїтися, не піти сюди відразу. Де ж инде, як не тут, вона могла його ждати? Хутчій, хутчій... Щоб дармо не сиділа. Вже тільки

два-три кроки й він — сідає безсилий на лавочку в альтані. І тут її немає. Значиться, не прийшла! Не прийде... А як була тут, то вже одійшла.

Починає докоряти собі, чого він так довго засидівся. Чому не задовольнився двома-трьома словами. Нічого цікавого не було. Чого так широко розписувався. За службовістю він тратить розкіш свого щастя...

Опадає всим тілом безсило на лавочку. Лягає. Розгублюється у своїх думках. За хвилинку він уже ні про що не думає. Віддається увесь принадному споминові зперед години. І має почуття, що він сам, що він нещасний, що завела його надія і має вражіння, що вона ще й досі в його раменах, що він чує тепло її тіла, що на устах ще й досі тремтять її поцілунки. Заслухається в-одно розкішне слівце: „Остале“...

Чим далі — затрачується в нього почуття дійсности. Він остається під вражінням чарів фантастичної уяви. Не тільки тепло її тіла відчуває, не тільки розкіш поцілунків — він відчуває зовсім певно всю її постать, дотикається до неї, пригортає її до себе...

У голові в нього шумить, гуде...

І раптом звідки не з'являється почуття свідомости. Що він таке робить? Кого він жде?... Що вона для нього?... Що він може бути для неї?...

Схоплюється. Сідає на лавці. Протирає очі. Повторяє собі ще раз у голос усі ці запити. Даремне шукає на них відповіді. І знає, яка повинна б бути відповідь. Розуміє свою велику помилку. Проганяє із своїх думок розважне міркування. Бере верх у його душі бажання ще раз її сьогодні побачити. Вже не пригортати до своїх грудей. Не пестити її. Цього ані він не зможе зробити, ані вона на це не погодиться. Побачити її. Почути її голос. Може почути із її уст якесь вияснення. А хоч би й докір, докір, ганебний докір. Нехай буде. Все нехай буде. Тільки він мусить її побачити ще сьогодні.

Схоплюється з лавочки. Виходить з альтани. Слухає, слухає... Чи не почує де її ходи?... Нічого немає... Завертає на стежки парку. Тепер уже блукає, блукає, без думки, без бажання, без волі. До втоми. До повної втоми. До забуття самого себе...

Ходить... Сідає... Тремтить на всьому тілі. Дзвонить зубами. Знову встає... Ходить... Ходить... Знову падає на лавочку... Тепер уже біль підступає йому до серця. Він сидить безнадійний. Заплющує очі... Переживає віки в дожданні. У безвиглядному сподіванні... Розплющує очі... Дивується, що з ним діється. На його лице падає світло місяця крізь листву дерев... Кругом тиша. Тільки заблуканий вітерець тут і там стре-

пене листочками. Зашумить, зашелестить і повіється, пропаде... Над головою то лящить, то тьохкає грудними, глибокими тонами соловій. Сполошить тишу ночі й замовкає... Чи чув він його вже сьогодні, — мов із сну прокидається Летивітер, — чи це вперше залунали соловієві гомони?... Поки знаходить відповідь, — забуває. І хоч тепер луною котиться між деревами парку й садку ляскіт нічного співака, Летивітер не чує його гомону. Задивлений у чарівну красу картини з вечора, там, у вікні бібліотеки. Заслуханий у биття серця — свого й її... Стужений за тим щастям, що влетіло йому несподівано в обійми й розвіялося, відплило, пропало у безвісти часу, простору. Тепер уже його немає, немає... Тепер даремне він жде, щоб ще раз прийшло, щоб ще вернулося, щоб він міг ще раз його розкошами любоватися...

Його хода звертається в напрямку двору. Його очі задивляються в темні пусті вікна. Нічого в них не бачить. Ніде не світиться. Все спить, спочиває... А він ходить, блукається, дожидається... Чого?... Хіба ж вона сказала йому, що прийде?... Хіба ж він має право ждати її?... Що там — увечері — забулася. Що він заскочив її, залякав, збентежив, використав хвилинку її забуття?... Чи це дав йому яке право сподіватися?...

Він уже перейшов стежечкою здовж бу-

динку. Завертає до подвір'я. Чи це йому привиділося, чи справді він бачив світло?... Підходить ближче. Обережно. Помалу. Уважно. Дивиться до середини. Кухня. Наймичка в довгій сорочці стелить ліжко. Здуває каганчик. Темно. Тихо. Летивітер відходить, щоб його не побачили...

Ще раз іде до садку, здовж будинку. Скрізь темно. Даремне ждати. Смішно хотіти чогось, чого не буде. Годі на більший ще сміх виставляти себе...

Уже рішається покласти край безцільному блуканню. Та в ту ж мить падають його очі на вікно, що так дуже відбиває від інших. Дивиться — воно відчинене. Чиє це вікно? Його?... Ні. Його — там зкраю. Теж одчинене. Так, як його лишив. Ті два — бібліотека... Тут він стояв. Тут він замлів був... Тут...

Починає тремтіти. Ноги під ним погинаються... Мусить опертися об дерево, щоб не впасти.

Тут... він тримав її в своїх обіймах. Тримав би її був ще й досі, як би...

Чиє ж це там вікно?...

Починає спокійно роздивлятися в розміщенні кімнат. Тут кухня. Там коло неї спальня господарів. Він був там. Там далі — не знає... Потім — таємниче вікно. Одчинене... За ним бібліотека і його кімната...

Тепер уже не думає нічого. Яко змога,

тихіше, він підсувається хильцем до того відчиненого вікна. Спиняється коло нього. Не чує нічого в хаті. Наближається до вікна. Стає в ньому. Випростовується. Дивиться до середини — не бачить нікого. Як-раз місяць зайшов за хмару й він не всилі проглянути, що діється в кімнаті. Надумується, що робити? Вже спірається обома руками до скоку. Аж ось ясний сніп проміння влітає до глибини кімнати. Розсвітлює її. Летивітер замліває від того, що вдаряє його в очі. В кутку на софі сидить дівчина. Дивиться на нього великими, сполошеними очима.

Без думки, без застанови, в одну мить він уже в кімнаті. Одним скоком. Біля неї. Навколюшках коло її ніг. Її рука в його долонях. Його уста замлівають у німому поцілунку на її руці.

Мушка не ворухнулася. Як сиділа, як дивилася на нього, так ні жажнулася, ні здивувалася. Ані руки від нього не відриває. Ані не відштовхує його від себе...

Летивітер збентежився. Її мовчанка, її неповоружність стрівожила його.

— Мушко, Мушко... Кохана... — шепоче.

Підводиться на колінах, устами до її лиця наближається... Дівчина відхиляє його уста. Мовить тихцем:

— Пане Остапе. Будьте чемні. Чого ви сюди прийшли?...

— Мушко. Я ждав тебе. Я ходив за тобою. Я тужив за тобою. Я жити без тебе не всилі. Я збожеволюю коло тебе.

— Чого ви прийшли сюди?...

Летивітер не вважає вже на те, що вона намагається відхилили його голову від себе. Зривається на рівні ноги. Пригортає її голову до грудей. Обсипає поцілунками волосся, чоло, лице. Впивається в уста.

Врешті дівчина визволюється з його обіймів.

— Сідайте, коли не хочете, щоб я втікла від вас.

— Мушко...

— Сідайте, або крикну.

— Ти не проженеш мене звідси.

— Я взагалі не можу зрозуміти, що вас уповажнило напастувати мене в моїй кімнаті.

Від цих слів холодом повіяло на схвильованого юнака. Він і зрозумів своє божевілля й стрівожився, щоб справді не перервалася чарівна хвилинка щастя. Сідає спокійно біля дівчини.

— Так, — мовить вона прихильнішим тоном. — Тепер можете мені сказати, що вам дало право прийти до моєї кімнати.

— Мушко! Кохання має своє одно право. Своє велике бажання...

— Чиє... кохання?

— Моє, твоє...

— Хто вам сказав про моє кохання?...

— Мушко. Про кохання не треба говорити.

Хотів пригорнутися до неї. Вона затримала його рішучо у певній для себе віддалі.

— Кохання, — лепече він далі, — виявляється не тільки словом — рухом, поглядом, блиском очей. Кохання переходить невидним промінням від людини до людини. Об'єднує двоє молодих людей, зводить їх. Кидає одного до другого. Кохання не питає — ділає. Веде. Несе. Заводить крізь двері, крізь вікна. Кохання вказує шлях. Кохання кидає людину до людини.

При цих словах він знов упав коло неї навколюшки. Зловив її руку. Вкриває її гарячими поцілунками. Схоплюється. Сідає біля неї. Пригортає її. Починає шалено цілувати. Вона вже не всілі вихопитися від нього. Й не намагається. Не відповідає на його поцілунки, але й не відривається. Попадає в безсилля. Дає собою поводити. Падає, як скошена, звяла, на його груди...

Світло місяця продирається крізь листву дерев, малює чарівні узорі на постаті спяної дівчини. Її постать, розхитана в тінях листя потягає, приковує юнака до себе. Від неї повіває пахом конвалій...

Тепер він уже не пам'ятає, що робить. Починає шарпати на її грудях легку блюзку. Перед сянілими його очима замерехтіло

біле тіло. Він впивається в нього устами. Замліває від роскоші. Відходить од пам'яті від задурманюючого паху...

Вона спершу не борониться. Віддається роскоші дотику його гарячих уст до шиї, до грудей... Коли ж він не спиняється в своєму захопленні, її очі розширюються. Жах із них проглядає. Сильним рухом обох рук вона відтручує його від себе. Схоплюється. Випростовується. Стає — поважна, грізна перед ним.

— Ані кроку далі. Як рушишся, я збуджу всю хату.

— Мушко... — лепече Летивітер.

— Дай мені слово честі, що сидітимеш спокійно...

— Мушко...

— Слово честі?...

— Мушко... — ловиться за голову юнак!

— Втікати?...

— Слово честі, що не забудуся...

— Сідай... Так... Тепер скажи мені, що ти собі про мене можеш подумати?...

— Мушко, кохана! Я нічого не думаю. Я про весь світ забув... Я не знаю, чи живу, чи... чи я вже пропав. Не знаю, чи це ніч, чи день. Я все забув. Я забув, що о четвертій годині я мушу вирушити в поле. Про все забув. Про цілий світ.

— Ти вже їдеш о четвертій годині? — питається дівчина, сідаючи коло нього.

— Їду, їду... Маю їхати. Чи поїду — не знаю. Нічого вже не знаю. Ти мені розум скаламутила. Ти мені життя моє збавила. Без тебе немає для мене нічого... Все забув. Усього відрікся...

— Але ти вернешся ще, Остапе? — питається вона ніжним голосом. Бере його за руку.

— Чи вернуся? Не знаю. Не знаю, чи я взагалі поїду...

— Не їдь, Остапе...

Летивітер приводить себе до пам'яті.

— Ні. Я мушу їхати. Ми маємо сьогодні поправити свою лінію. Маленький удар на ворога...

Назвав село, де мають іти в наступ.

— Але то легко піде. Там нас ніхто не жде. Коло полудня вдаримо. Увечері я знову буду коло своєї коханої Мушки...

Присувається ближче. Пригортається. Вона не віддалюється. Приймає його устиски. Сама відповідає йому поцілунками.

— Я так уже стрівожилася... Ти влетів гураганом у моє життя. Зруйнував мою тишу, забрав мені спокій моєї самоти... А тепер — відходиш?... Я так стрівожилася. На саму думку, що ти міг би піти, що я могла б тебе втратити несподівано, як несподівано тебе побачила, — я вмливаю... Остапе... Скажи, не загрожув тобі небезпека?...

— Ні, ні, зовсім ні. Ми йдемо цілим ку-

рінем. А проти нас і сотні нема. Кажу тобі — це буде легкий похід. До вечора буде вже спокій. Я знов вертаюся до тебе... Сонце моє, зірko моє, Мушко моя дорога...

— Марусю? — посміхнулася вона.

— Ні, ні, Мушко, Мушко... Не хочу змінити тобі твого імени. Не хочу чужим перед тобою являтися...

Минають їм хвилини, минає година, друга на любій розмові. То він про себе їй оповідає — більш про своє велике сподівання, ніж про минуле. То вона доповідає йому свої вражіння. Як вона побачила його вперше, як здивувалася, що він її не запримітив. Як вона свої очі цілими днями за ним дивлялася. А він, як уранці виїздив, так пізно ввечері вертався й ніколи він її не бачив. Вона виходила до садку, дивилася на його гарне лице крізь вікно — він голову чираз повертав до неї, але — не приходив... Уже думала, що, як приїхав, так і відіде й вона ні словечком з ним не обмінюється...

— Моя кохана!... — шепоче Летивітер, перебиваючи то її, то своє оповідання поцілунками, обіймами...

Розмова, яку дівчина вміла вдержати у спокійному тоні, заспокоює спянілість юнака.

Уже переломлюються в кімнаті тіни місяця з першими проблисками соняшної заграви. Починає світати...

— Мушко моя! Яка щаслива ніч! Яка пам'ятна на ціле життя ніч...

Дивиться на неї. Дивиться на те спустошення, яке він зробив у її блюзці. Вона нагортає на груди свою розшарпану одіж. Він ще раз підходить до неї, ловить її в обійми. Покриває її всю поцілунками. Вона не борониться. Навіть тоді не відривається од нього, як він іще раз заблукується устами між її алябастрові груди...

Раптом його погляд падає на годинник.

— Четверта година доходить...

— Всю ніч змарнував? — мовить вона із принадною усмішкою.

— Змарнував?... Змарнував?... Найкращу ніч у своєму житті прожив... Жалко, що мушу одходити...

— Не йди ще...

— Мушу... Обов'язок...

— Ще хвилинку...

— Там ждуть уже...

— Остапе...

— Мушко...

Відходить і завертається. Уже в дверях до бібліотеки стоїть. Ще раз завертається. Ще раз її до грудей пригортає. Відходить із заплющеними очима. Забірає її постать в душі із собою...

Не вернувся Летивітер увечері додому, як цього бажав, як це заповів Мушці. Цілий день минув йому на завзятому змаганні. І вечір не приніс іще вирішення бою. І ввечері кипіла боротьба й уночі мусіли ще йти у протинаступ.

Мали вдаряти перед полуднем. Але вже коло девятої години ворог помішав їх пляни, наступаючи в сусідньому селі. Це, розуміється, не тільки спіняє їх у витиченій праці, але й доводить до конечної зміни їх пляну, до приготування оборони. Замість наступати, вони мусять перекидати своє військо на рятунок свого лівого крила.

Вранці вони мали певність, що ворожих сил перед ними немає. Сподівалися пересунути свої становища без боїв. Тим часом ще перед почином їх акції ворог заломлює їх сусіднє крило. З усього їх пляну нічого не остається. Ані не могли навіть починати його. Мусіли всі свої сили зібрати на лівому крилі й спиняти ворога. Не знали в додатку, яка сила йде до наступу на них.

Переламання їх лінії не дає їм до вечора змоги вхопити ініціативу у свої руки. Мусять

відбивати ворожі випадати тут, там... Мусять забезпечуватися перед нечайним ударом на різні становища. Тим більше, що від командування групи годі добитися якого небудь вияснення, що це?... Навпаки — їх засипує командування запитами, яка велика ворожа сила, чи тільки на одному місці, чи й на сусідніх відтинках іде боротьба?... Очевидячки — це зовсім нежданий, несподіваний випад.

Одно тільки дивно, як це все склалося?... То вони хотіли пересунути свої становища і рівночасно ворог виступає з такою самою ініціативою. Зараз у сусідньому селі... Або шалена в нього розвідка, що навіть про те дізнається протягом кількох годин, що цей або той відділ вибірається в боевий похід, або це — сліпий припадок. Здається це останнє, — думає Летивітер, — бо ж навіть про напрямок їх походу ніхто не знав. Та й, зрештою, ледви тільки прийшли, ще навіть не приготували наступу, як уже залопотіли в сусідньому селі скоростріли. Це справді смішний припадок.

Але й неприємна це пригода для Летивітра. Він узагалі весь день мов п'яний. Уранці вискочив з кімнати Мушки задурманений. Зілляв собі холодною водою голову, груди, плечі, — всього себе. Привів себе до пам'яті. Але вже в поході рівномірне хилитання коня починало його усипляти. Він

мусів злізти з коня й відбувати похід пішки, щоб не заснути. Що правда одлетів від його повік сон, але завітала до всього його тіла втома. Знову нежданий удар ворога приводить його до рівноваги.

Весь день, увесь вечір — у бої. І тільки, як ніч уже почала западати, він ледви сував ногами.

Вночі переводили найважливіше завдання: протинаступ на захоплені ворогом становища. В завзятушому змаганні Летивітер виявляє всю свою юнацьку силу, всю свіжість своєї здорової молодости. Працює не тільки м'язами свого тіла, не тільки думками й волею своєї душі — перевтома доводить його до екстази в змаганні. Що в ньому жило, що виявляло яку силу, все йде в рух тіла й духа, все скріплює міць його зусилля...

Найближчий ранок застає його у повному безсиллі. Як мертва колода він перележав увесь день. Не в кріпкому, здоровому сні — у півсонному отупінні. Все, що він переживав в останніх днях, снується йому по голові, перед очима заплющеними до сну, у пошарпаних, півсвідомих, півуявних картинах... Він кидається на ліжку, обертається з боку на бік, простягає руку за водою. Отверезується, підводиться, запитує, чи немає чого нового, чого непевного?... Знову падає на подушку, знов западає у півсонне маячення...

Тільки над вечір він перемагає своє безсилля. Схоплюється на рівні ноги. Свідомість, що ніч може принести їм небезпечні несподіванки, приводить його до рівноваги...

Він сидить довгий час на телефонічній розмові з усіми ближчими й дальшими командуваннями. Запевняється, що на всьому фронті спокій. Почуває задоволення, що повинна минути їм спокійно ніч. Через голову пролітає йому думка-запит, що то воно було вчора? Звідки та рівночасна акція з обох сторін?... Розуміється, розяснення ніякого немає. Він залишає недоцільне роздумування. Не любить загадок, яких відгадати не всілі. Задовольняється тишею загального спокою на фронтах... Роздягається й лягає до ліжка з тією думкою, що тепер уже він спатиме, відпочиватиме...

І тепер йно-що попадається його душа в сітку споминів пережитого вечора, тієї чарівної бурхливої ночі, що впала на його душу, виводила його по безпуттях розбурханої пристрасти і прошуміла... Як би ніколи й не була... Дві добі минуло від тієї ночі й події, що їх тоді він переживав, одсунулися в далеке минуле. За весь час до тієї хвилини він і не згадував про них. Чи відсував він їх від голови, чи сами вони вже в нього забулися?... Чи була це принагідна хуртовина, яка впала на нього, спянула його

й проминула, чи здавлює він у своїй душі спогад про неї, щоб вона не заверталася вже не в дійсности, вже у спомині... Тим страшніша, що він не зможе кинутися в її вир, ще раз скупатися в її збурханих хвилях...

Але тепер уже не сила змагатися з тим, що напливає на його душу з усіх кутків, великою силою. Що відсвіжує в його памяті кожний його рух, кожне здрігання його тіла, кожний устиск, поцілунок. Дає йому змогу відчувати тепло її тіла, тремтіння її всієї постаті. Що відроджує перед його уявою кожне слово: його й її. Його благальні, спянілі, роскоші повні слова кохання... Її раз поважні, грізні, раз холодні, високі, раз знов чарівні сердечні, розкішні, спянілі...

Тепер уже він безсилий змагатися з примарами спомину. Мимохіттю піддається принадному його чарові, попадається в його зрадливі сіти, страждає болем нездійсненого бажання... Сила й ясність спомину такі могутні, що його руки зриваються до обійму. Під нашепти ніжного її голосу, під чари розкішних слів з її шовкових уст, під подихи її спянілого тіла він — ловить... в обійми повітря. Розчаровані його рамена спадають безсило додолу. В його голові регоче насміх звабливої, облудної долі...

Він заспокоюється...

І тоді з далекої далі виринає перед ним

зефірна постать невинної дівчини, що повірила його простим, щирим словам, що здивилася в його геройські чини, в оборону рідної землі... Виринає з туману забуття постать дівчини, яка в невинному своєму захваті віддала свої сили на службу рідному краю — при праці у військовому шпиталі... Бліда... Із серпанком мряки на лиці... крізь який, як дві перлини, мерехтять хрустальні сльози в очах...

Летивітер починає завертатися своїми думками в той далекий край, де щира душа вірить у нього, жде його, тужить за ним... Він починає шукати у своїх споминах усього, що пережив, переговорив із нею, всього, що осталося в них більш іще недоговорене, навіть недодумане. Що, таємницею кохання заслонене, було їм дорожче, цінніше, більш бажане, ніж як би виповілося в словах, в обіймах, у поцілунках... Як би його вони вже пережили...

Проявляється в його душі тихе, глибоке каяття — каяття за велику провину...

І враз із тим починає його душа снувати спокійні, гарні, надійні думки нового щастя... Відродженого кохання... Щастя затаєних розкошів... Про які не думав, за якими не гнався, яких зривати навіть не намагався...

Серед таких лагідних думок починають склеюватися його повіки під подихом сві-

жого, юнацького сну... Ще мерехтить у його уяві постать Зосі, тепер уже звеселеної його приявою — але — чим далі... вона починає відпливати в п'їтму забуття... Ще раз він розплющує жахливо очі. Заскочений тим, як тиха постать його коханої западає в провалля й над нею насміхається инша, — смілива, переможня... Та, що його вже мала в своїх руках, що кинула собі його навколюшки під ноги... Із її грудей залунав насміх тріумфу над зваленою у провалля блідою, стрівоженою дівчиною... Такий жах, такий розбільний жаль здавив його серце, що він проснувся із півсну. Глипнув очима по кімнаті. І вмить заплющив повіки. Падає в припадні, розкішні обійми Мушки...

Два дальших дні вертався Летивітер уранці до хати. Сидів до вечора... Дві найближчі ночі проводив він знову за хатою. Виганяв його наказ командування ґрупи, яке висилало його на перегляд фронту під особистою відповідальністю. Жадало звідомлення з особистих відвідин окремих частин.

За два останні дні він тільки зміг двічі тричі обмінятися поглядами з Мушкою. Вона то в садку то в парку проходила, а він встиг привітати її, вловив погляд її очей, її усмішку. Але вона не наближалася, не спиналася навіть. А коли він вибігав до садку,

даремне блукався по його стежечках. Ні сліду її не знаходив. Вертався схвильований до хати.

Не міг погодитися із цим. Уже минулася тривога на фронті. Він уже знов остається вдома. Від ранку в-одно виходить до садку, перелітає крізь стежечки парку. Завсігди без успіху. Не зустрічає тієї, що за нею він ганяється в думках, що за нею очі свої і з вікон кімнати і в садку, в парку видивляє.

Врешті зважується зайти до кімнати господарів. Як стукав до дверей, серце наче молотами било в його грудях. А як уже опинився в кімнаті, кров залила йому лице. Він не знає, з ким вітатися. Постать дівчини заступила йому очі. Насилу перемагає своє зворушення. Слухає спокійних слів господаря, більш непевних — господині. Надаремне душа його заслухається, чи не почує він голосу з уст Мушки. Ні і ні. Мовчить, мов заклята.

Господар запитує його, чому він тепер не ночує в хаті. Чи ж би було що неприємного на фронті?... Летивітер каже, що вже минулося. Оповідает про польський нежданий наступ. Про те, скільки то вони мали праці, поки зліквідували несподіванку.

Господиня питається схвильованим голосом, чи не був він у небезпеці?... Він починає оповідати байдуже свої переживання.

Найбільш йому докучало те, що він не був приготований на той наступ і що його ця справа затримала так довго від хати.

Коли він оповідає про події на фронті в минулих днях, його очі зустрічаються з очима Мушки. Вона спершу намагається витримати його погляд. Потім, в одну мить її лице заливається все кровю. Спалахає полумням. Вона відриває від нього свої очі. Встає. Виходить з кімнати.

І вже тепер скучно довжиться Летивітрові розмова. Тим скучніше, що він уже не може відв'язатися від запитів господині. Зразу він відповідає на них ще в надії, що Мушка все ж таки вернеться. Потім починає нудгувати. Врешті розпука його бере. Він від розуму відходить. І все надаремне. Ані вирватися, ані діждатися, щоб відчинилися двері і щоб з'явилася в них та, за котрою так тужить його душа.

Насилу вриває розмову. Встає й прощається. Відходить з почуттям, що осмішив себе. Приходив — не знати, чого. Відходить — нічого не сказавши. Але й полекшу відчуває на душі, як уже спинається за дверми. Запірається у своїй кімнаті й душу свою шарпає розбільними думками. Водно підходить до вікна, шукає очима здовж стежечок садку — завсігди без успіху...

Не всілі погамуватися. Стає біля дверей,

що ведуть до бібліотеки. Ловить за клямку — заперті. І біль і злість скипає в його душі. Почуває на сміх над собою. Виходить з хати. Йде весело, між своїх стрільців...

Скрізь тихо, соняшно. Трава зеленіється на кожному шматку землі. В садках дерева в цвіті. Комашня увихається в соняшному промінні, бренить, пролітаючи. Бжолі гудуть на квітці дерев.

Людей не видно. Хто жив, виїхав у поле, Тільки тут і там порпаються в городах господині.

Летивітер вступає до хат, входить у розмову із стрільцями. Врешті заходить до хати священика. Застає там господаря при грі у преферанса з двома старшинами. Запрошують його на четвертого. Летивітер сідає без надуми коло столу й бере карти в руки... Шукає в грі забуття...

Увечері відкликають його до хати. Посильний від команди групи приїхав. Летивітер, радий, що може розпрощатися, виходить. Іде до двору.

Читає накази й замліває. Він мусить зараз по півночі покинути із цілою сотнею це село. Ноги починають під ним тремтіти. Він сідає, щоб не схитнутися, не впасти на землю. В очах йому потемніло.

Бентежить його не тільки поспіх, висловлений у наказі до відходу. Ще більш дивує

його рішуча форма строгого резервату. Командування мало коли щедриться з резерватами. Видно, наближається рішуча хвилина.

Як тільки одібрав приказ і потвердив посильному старшині відбір письма, посильний прощається. Виходить. Сідає на коня й далі в дорігу. Летивітер відпроваджує його. Коли вже товариш відїхав, він виймає приказ із кишені. Ще раз перелітає очима. Йде до своєї кімнати. Скликає дижурних. Дає наказ приготовлюватися до походу.

Не минає пів годинки, як уже закипіло в дворі. Одні годують, поять коней, одні мастять вози, складають на них обозне майно. Інші розїздять з возами по селу, забирають на них стрілецьке добро.

Кипить робота у всьому селі. Час до часу чути голос трубки. Там знов голосні накази. Крики... Гуркіт возів... Иржання коней...

Летивітер складає свої манатки. Ще кілька разів перечитує приказ. Роздивляється у карті. Приготовлюється до виїзду. З тремтінням у всьому тілі він виходить до села. Приглядається роботі. Обговорює час походу.

Вже ніч запала. Вже починає укладатися на спочинок село. Гомони стрільців уже затихають. Робота вся скінчена, все приготоване. Тепер короткий сон. Останній відпочинок перед невідомим завданням найближчого дня. Всіх бентежить таємниця, що нею

заслонено не тільки ціль їх походу, але й напрямок. Ніхто, навіть найсердечніші друзі-старшини, не всілі добути від Летивітра ближчого роз'яснення. Ця таємничість кидає в ряди сотні схвильоване дождання, непевність.

Нагло, із сутінками ночі, вривається життя в селі, в дворі. Вмовкають відразу всі гамори. Губляться люди в хатах, у стодолах... Тільки тут і там тиха хода вартових перебиває мертву тишу.

Летивітра не береться сон. Просто із села він завертає на подвір'я двору. Переходить поміж вози, заглядає до стаєн, до стоділ. Усюди тиша, спокій. Замість до хати, він іде до парку. Проходить сюди-туди. Блукається без мети, без надії. І знає, що вже все послухало, нікого він тут не побачить, не зустріне. І не може зважитися йти до своєї кімнати. Жахається пустки, що його там жде...

Наближається до мешкального будинку. Темно всюди. Всі вікна — наче мертві. Його очі звертаються в одну сторону, до одного вікна...

Зачинене...

Як це побачив, біль невимовний здавлює його коло серця. Він стоїть, стоїть, дивиться в темне вікно й не всілі ні завернутися, ні

вперед піти. Стоїть — закам'янілий. Ноги починають під ним тремтіти. Він чує, як падає в безсилля... Боїться, щоб не впав на землю.

Насилу перемагає своє безвілля. Завертає в глибину парку. Дотягує свої немічні ноги до альтани. Сідає, чи радше падає на лавку. Простягається. Лежить без душі...

Помалу — з темних глибин — вертається до нього його пам'ять. Доводить до його мізку свідомість, що він оце вже в-останнє в цьому парку. Завтра вранці виїде — і виїде далеко. Виїде, щоб уже не вертатися. Не буде вже тут більш блукатися! Не буде видивляти своїх очей за тією, що перейшла йому дорогу, заманула його на стежечку щастя, війнула йому перед очима серпанком роскоші й — одійшла. Залишила його. Щезла, пропала й не показується.

Чи насміялася?... Чи може це була в неї хвилинка забуття?... І вона спам'яталася, повернула з хибної дороги?... Не може збагнути!... Ламає руки.

Але його, його збила вона із шляху! Йому вона очі заступила. Серце його стрівожила, душу схвилювала, зранила. І тепер оставляє його на роздоріжжі, на безпутті...

Що вона таке з ним починила?... Скільки ж то він не знав дівчат! Скільки їх не пригортав до грудей, у лице, очі, уста цілу-

вав... І відходив. Спокійно... Як легко, як вільно до них наближався, так іще легше відходив од них. Без жалю, без туги... І оце вперше він так побивається... Що вона йому поробила? Чим вона його так зачарувала? Чим його серце полонила, чим його мізок затемнила, розбила душу?...

Лежить, задивлений у темряву ночі. Деколи розсвітлить пітьму бліде сяйво місяця, що в-одно заходить за хмари. Але як появиться, як приводить його до свідомости, ще сильніше розриває рану його душі.

Серед німої тиші починають оживати чудні голоси. Промовляє до його душі тремтіння листя дерев, шепоче до нього сколихана леготом трава. У всіх гомонах у садку вчувається йому одно: її голос, її шепіт, її зітхання... Ніжне, лагідне, чарівне... Надить його й ще сильнішим бажанням душу його сповиває...

Він заслухається у таємниче шепотіння верхів'я дерев, намагається зрозуміти, що воно йому нашіптує?... Крізь шелест листя, крізь пошуми темної листви, крізь подихи шовкової трави, крізь пахи квіття — хоче вловити одно, єдине слово із уст її, її... Хоче почути, одно, єдине слівце: коханий...

Чує, чує. Чує душею не тільки її мову. Не тільки гомін її слів — тремтіння її білого тіла. Роскішне вмлівання її голови, рук,

ніг, — хвилювання грудей у дотику до його тіла...

Розніжується... Вдихає пахощі конвалій глибоко затягненими грудьми.

В паху весняного квіття відроджується в його душі все, що він пережив із чарівною дівчиною.

Він заслухається у її мову настороженими ухами, задивлюється в її очі, шукає її по-статі в тінях місячної ночі широко розкритими очима. Вловлює її тінь. Бачить... Дивиться на неї, любить нею... Руки до неї простягає...

І раптом голосний сміх ляскотом розсипається з верхів'я дерев по садку. Розбільний насміх придавлює розбиту його душу...

Він рятується перед ударом. Схоплюється з лавочки. Стоїть хвилинку без думки. Сідає. Приводить себе до пам'яті. Намагається збагнути, що це було. Нічого не чує, тільки веселий, насмішливий ляскіт солов'я в гущі листви дерев...

Врешті він приходить зовсім до рівноваги.

Остільки вже заспокоюється, що може підвестися на ноги, вийти з альтани. Завертає до двору. Проходить крізь подвір'я. Нікуди не дивиться. Йде без думки перед себе, до своєї кімнати.

Розкриває двері. Йде потемки до ліжка,

щоб кинути в одежі. Вже сидить край нього. Силою волі скидає чоботи з ніг. Помалу починає розгортатися... Залишає на половині...

Лежить із заплющеними очима. Без думок, без почувань, без бажання... Але й без сну...

І раптом затаєна, невловима сила волі розкриває йому повіки. Він дивиться по кімнаті. Дивиться стрівожений. Сідає на ліжку. Втоплює очі в одно місце. Перед себе. Одірвати їх не всилі. Дивиться і нічого не бачить. І зрозуміти не може того, що бачить...

Насилу він усвідомлює собі: двері до сусідньої кімнати — одчинені...

Підводиться. Йде мов у сні. Не бачить нічого. Не чує. Йде з очима зверненими до дверей. Доходить. Проходить. На порозі — серце трохи не вискочить з грудей. Як птаха у сільці бється. В бібліотечній кімнаті долітає до його свідомости пах конвалій. Спянює його. Ще більш зворушує його нерви. Він пливе в світлі місяця крізь кімнату. Просто до протилежних дверей. Не спиняється. Не стукає. Натискає клямку. Двері сами одчиняються. В голові — шумить. Він далі йде без пам'яті... Довкола його шиї обвиваються вюнкі рамена. Його лиця шукають одхилені уста. До його мізку залітають пристрасні, вривані слова:

— Я так тебе жду. Так увесь вечір жду тебе... Ти їдеш і не приходиш попрощатися. Недобрий... Недобрий... Куди ти їдеш? Коли я тебе знову побачу?...

Летивітер заслухується в пестливі шепоти схвильованої дівочої душі. Сам умліває під дотиком її рук, під подихом лица, під гарячими її поцілунками. По розхитаних струнах його душі починають мельодійно вдаряти мольові акорди її голосу. Зривають із його серця бурхливу сонату кохання.

Вплітаються в неї в-одно сильніш розбільні тони її жалю. Тим більш безнадійні, що не знаходять у відповідь акордів розваги, хоч би вияснення, куди він їде, яка в нього надія, що вернеться?... Він мовчить на ці розбільні тони... Немов їх не чує... Чи не всілі призадумуватися?... Ловить розкіш хвилинок — останньої хвилинок прощання... прощання навіки. Не говорить про те, не думає... тільки підсвідомо це почуває. Стогне душею. Біль серця в спянінні на її устах вколисує...

— Вернуса. Вернуса... Я тебе не залишу, не забуду. Ти мені світ мій заступила! Ти мені шлях мій перегородила. Ти мені дала почуття правдивого щастя, великого кохання... Ти скувала мене навіки із собою...

— Скажи мені одно: куди ти їдеш? Щоб, як затихнуть останні згуки тупоту твого

коня, я могла починати числити дні й години, коли тебе ждати? Щоб знала, куди звертати до тебе свої очі, звідки тебе дивляти?...

Летивітер мовчить далі. Вже мав на устах слова вияснення. Заміли вони під спогадом таємниці.

Каже:

— Де б я не був, куди б я не пішов, звідусюди мої думки злітатимуть до тебе. Я весь час блукатиму, мов причинний, як блукав уже сьогодні, коли застав заперті двері до твоїх кімнат.

— Не гнівайся. Я не хотіла зустрічати тебе вдень. Я боялася розвіяти при денному світлі чар останнього нашого побачення... Я носила в душі твою постать... Я ждала, щоб ти ще раз прийшов до мене такий, яким я тебе бачила в-останнє. Я цілі вечорі, цілі довгі ночі надаремне ждала. Моя душа щеміла в тузі, моє серце скигліло в болі... Ти не приходив утишити моє страждання. Ти не приходив розважити моє несповнене бажання... Але ти прийшов, прийшов. Я маю тебе. Я чую тебе біля себе. Я бачу тебе, дивлюся на тебе. Я слухаю твого голосу. Я чую на своєму тілі дотик твоїх рук, я по всею душею розкіш із твоїх уст...

Останні слова тихим, замлілим шепотом спливають із її грудей, у сповнні уст з його

устами. Вона замліває безсила в його обіймах...

Раптом виривається із його рук.

— Коли ти відходиш? — кидає в нього жахливе питання. Очі хворобливим блеском горять у блідому світлі місяця.

— Сьогодні вночі... — мовить він тихо.

— Вже вночі? Коли?...

— По півночі.

— Одинадцята минула, — неначе до себе у сумній задумі вона промовляє. — За яку годинку...

— Мушко...

— І не скажеш мені, звідки тебе виглядати?

— Зпід Львова... — шепчуть його уста.

— Остапе! — кидається вона йому на шию.

Широкі рукави вечірнього її одягу спливають додолу. На його шиї опиняються теплі її нагі рамена. Поривають його в шал забуття. Він бере її в дужі обійми. Підводить угору, мов біле пірце... Устами впивається в її загортку на грудях. Посувається з нею назад ступінь... другий... Спиняється... Сідає край ліжка. Тримає її на руках, на всьому своєму тілі. Руками блукається по її грудях. Під дотиком його пальців злітає з неї одіж.

Вона не борониться. Вона не захищається. Вона мовчанкою, німою згодою полумня вогню його збурханої пристрасти роздуває...

Спливає немінна із його рук. Дивиться жахливо на нього. Чує, як він пригортається до неї, навколюшки падає... Заплющує очі. Чує, як западає в провалля... Її уста тремтять жахливо під його поцілунками... Під його устами, що нависають скелею над нею... Зуби цокочуть... Серце товчеться...

Бліде саяво місяця спливає на неї. Під дотиком його гарячого тіла розкриваються її очі. Жах з них злітає... Пропало все... Нічого не відмінить. Уже не всілі втікти від своєї долі. Здріганнями усього тіла приймає спяніні його пестоці. Попадає в безсилля. В забуття — в шаленому його пориві...

Не всілі був утишити хлипання її серця. Ні способу добути хоч би слово з її грудей. Уже чує по всьому селі рух. Вже мусить відходити. Голубить її. Вкриває поцілунками її холодні уста. Засипає її благанням... Ні словечка не почує...

Вона лежить байдужа. Вся в сльозах, уся в хлипанні, у стогонах...

Вже довше він не сміє оставатися. Ще раз вкриває її тіло поцілунками. Ще раз благає, щоб промовила до нього слово... Нічого... як занімала... З розбитим серцем залишає її. Виходить, мов п'яний, з кімнати.

І тільки тепер, як зачинилися за ним двері її кімнати, він відчуває всю вагу свого

горя. Він залишив у тій кімнаті своє серце. Звідти пливе за ним річкою його біль, ринуть її криваві сльози. Чим далі він іде, тим бистрішою течійкою заливає його біль власного його серця, безнадійність її ридання...

Не рятує його перед заливом розбільної течії й те, що він сідає на коня й відїздить за своїм обозом...

Уже він у селі. Вже відбув перегляд усієї сотні. Бачив, як перші чети відходили... Пропустив і останні поперед себе. Спинився, поки обоз проїде... Все ще в туманному затемненні мізку, в розбільному риданні душі...

Проходить побіч нього веселе, гамірливе життя стрілецької сотні. Проходить і залишає його байдужим, розбитим, затопленим у роспач зболілої душі... Не всілі зрушити його з місця...

Вже останні вози проїзять. Проходить задня сторожа обозу. Летивітер усе ще стоїть на місці. Спинає коня, що рветься за обозом. Без думки в голові завертає його в село. Наближається до двору. Присилує коня в затишку до плоту. Сам перескакує пліт і опиняється в парку, в тіни старих дерев.

Іде стежечкою. За кожним ступінем зринає новий спогад з минулих днів. Схвилює його душу. Приковує її в-одно важчими кайданими до цього парку, до тінистих дерев, до розсвітлених саявом місяця стеже-

чок. До цього двору, що сіріє в останньому переддосвітньому саяві місяця.

Згадка про двір, про ту кімнату, де він чару найвищої роскоші зазнав, де він своє щастя залишив у ту ж хвилину, як пізнав його, як тільки почав ним впиватися, — приковує його до землі. Не може рушитися кроком, задивлений у розмірйну хвилинку цієї ночі.

Тепер він ще раз мусить вернутися. Ще раз мусить пройти крізь ті кімнати. Мусить ще раз спинитися в тій чарівній кімнаті, де він радів, п'янів, де своє життя залишив. Звідки вється до нього й витиметься, куди б він не пішов, де б не опинився, — велика безкрая туга його серця...

Він мусить ще раз — останній перед відїздом — вкрити поцілунком прощання уста коханої дівчини. Мусить словами запевнення, що він її ніколи не забуде, що ні вдень, ні вночі, ні на хвилинку ніколи не перестане думати про неї, — мусить клятьбою вічного кохання втишити її ридання, злагодити її біль, усміх надії зродити на її устах...

Іде й спиняється. Летить на крилах до неї й намагається віддалити, відсунути хвилинку останнього прощання...

І раптом стає, мов укопаний... Темна по-стать, закутана в сірому, промайнула у віддалі. Щезла серед кущів. Пропала з його

очей. Він уже хотів іти далі. Але родиться в його голові думка, що небезпечно так наближатися до двору, коли не знає, хто це в парку блукається. Стоїть хвилинку. Потім хильцем, без найменшого гомону наближається до того місця, де він бачив невідому постать. Із стежечки сходить на травники, щоб іще більше затишити гомін своєї ходи.

Іще раз мигнула йому перед очима та постать і щезла в альтані.

Летивітер схвильовується. Чи ж би... чи ж би — вона?... Чи ж би й вона, тугою свого серця ведена, прийшла сюди?... Ще раз схопити віддих його грудей, що він тут залишив? Ще, поки вітер не розвіяв, зібрати стуженою душею всі його думки, що він у цьому паркові розсипав?...

Ледви чутною ходою, хильцем, тихцем, попід дерева, вкритий тінню буйної листви, заслонений кущами, Летивітер наближається до альтанки. Не хоче зраджуватися, що він тут. Немає в нього певности, хто це був. Хвилинами родиться в нього сумнів, чи це вона була?... Хоче завертатися. Але тепер тим більш повинен знати, хто це, щоб його не сполошили на дальшому його шляху до хати, до неї...

Чим ближче до альтани, тим сильніше стає його збентеження. Він має вражіння, що чує розмову. Прискорює ходу. Вже менш

обережно. Певен того, що гомін розмови затишить шелест його кроків у траві.

Тепер уже чує виразно польську розмову. І рівночасно набірається певности, що це голос його Мушки. Вона. Вона. Зовсім певно — вона!... Але з ким?... З ким вона розмовляє?...

Безкрайї біль підступає йому до душі. Він хотів, він гадав, він бажав застати її саму, попрощати... Тепер — вона тут. І ще хтось із нею. Батько чи мати?... Може пропасти нагода, можливість побачитися. Промовити щире тепле слово. Не то, щоб устиснути руку. Щоб пригорнути до грудей головку... Щоб поцілувати уста...

Що?...

Жахнувся. Як стояв — присідає. Коліна погинаються. Він звалюється на землю. Замліває... В його голові счиняється дикий шум. Він не всилі довго зібрати своїх думок, привести до ладу хуртовини, що звіялася в його мізку.

— Так... в керунку до Львова... Бліжей не можна було сєн доведзець... Так... вписци...

Летивітер схоплюється, як гураган. Зрозумів уже! Все зрозумів. Усе вже знає!...

Влітає до альтани. Там якийсь порух. На лавку падає вистрашена, майже зімліла постать.

— Мушка!

— Мільч... Не важ сен так мне називаць...

— Мушка, що це? З ким ти говориш?

— Слишалесь... — мовить байдуже.

— Мушка! Я тебе арештую! Я тебе застрілю...

— Можеш зе мною зробіць, цо зехчеш. Я в твоїх ренках...

У Летивітровій руці опиняється зовсім не-свідомо револьвер. Ясне дуло звертається до Мушки, блискає в блідому сірінні поранку...

— До кого ти телефоновала? — кричить у розпуці.

Мушка мовчить. На її устах грається розбільна насмішка. Безнадійности...

— Мушка! Скажи мені, що це все було? Скажи, що ти робила зо мною?... Благаю тебе. Скажи мені. Дивися! Тобі й собі смерть заподію на місці!... Я не переживу такої наруги...

Простягає дуло револьвера до неї, до себе його звертає.

Мушка мовчить, як заніміла.

Летивітрові в одну мить пролітають перед душею всі хвилини, які він пережив у цьому дворі. Счиняють хуртовину в його мізку. Він од памяти відходить. Рука його з револьвером схиляється додолу. Він стоїть перед людиною, що таке пекло розкрила перед його душею. Врешті перемагає обов'язок.

Летивітер наближається до неї. Грізно:

— Прощу мені сказати, до кого ти телефонувала? До п'яти хвилин! Бо застрілю на місці...

— Можеш, хамє, зробіць, цо зехцеш. Тільки сєн нє зненцай...

Летивітер опускає руку. Повертається. Виходить п'яною ходою з альтани.

Ледви доплітається до коня. Ледви дотягує ноги до стремен.

Що він не зсувається з коня підчас їзди, це завдячувати має уважливості, свого Вороного, його легкій ході.

Коли вже виїхав за село, пускає поводи. На бистрому льоту юнак припадає головою до гриви коня.

З його грудей вибухає розбільним зривом ридання...

Одного дня одчиняються двері до бюро Заячківського. Поки він підвів голову, щоб подивитися, хто то прийшов, чує вже від дверей піднесений, зденерований голос доктора Обуха:

— Ви вже спровадили жінку, товаришу?

— Ні ще.

— Що? Ще ні?... Ах, бодай вас!... Коли ж ви це зробите?... Киньте, до дідька, ту роботу і їдьте зараз по жінку. Беріть авто і їдьте, щоб завтра вже тут була!

— Що ж такого? — питається схвилюваний Заячківський.

Так упали на нього ці слова, що зовсім його приголомшили. Він тільки помалу починає розуміти, що наближається лихо.

— Чорт його знає, що ще буде! — каже др. Обух. — Але що є вже біда — то певно. Фронт заломився на цілій лінії. Здається впала паніка на військо. Втікає все, як божевільне. В додатку з Румунами ми не в ладі. Готово все пропасти!... Киньте роботу! Ледви чи буде вже що з неї!... Їдьте, привезіть жінку, щоб там сама не оставалася. Бо ви мусите, відай уже незадовго їхати з депозитами.

— Куди?

— За Дністер. Як наші не здержать розхитаного фронту, то за два-три дні й сліду з нас тут не буде. А як не наладимо з Румунами, ви завтра, найдалі позавтру мусите виїздити.

— Чи я — мушу?...

— Ви знаєте, що таке судові депозити? На чії руки я маю їх передати?... Ви мені будете відповідати, товаришу. Я телефоную по авто для вас. Зараз їдьте додому, привезіть жінку, щоб на всякий випадок не оставалася на селі.

— Але ж, товаришу! Так в одному дні зібратися, спакуватися, перевезтися з усім... Чи думаєте, що я зможу це зробити?

— Маєте там прихильних до себе мужиків. Вони вас за один раз із усім перевезуть! Зрештою — я зателефоную сьогодні ввечері до вашого повітового комісаріату й скажу вам, чи мусите квапитися, чи можете ще день-два оставатися...

Заячківський попав у нервову гарячку. Тремтить на всьому тілі. В голові роздумує, що йому робити? Не всілі відмовитися від доручення державного секретаря й товариша. Мусить їхати із судовими депозитами. Зрештою й не помогло б йому, як би не хотів. Могли б йому инакше наказати! Відганяє од себе думку про невиконання доручення. За-

велика відповідальність моральна й... матеріальна.

Але що робити з Марійкою? Оставляти її там саму, в селі, далеко від людей, без ніякої опіки? Перевозити її до міста? До своєї, але зовсім чужої для неї хати? І зараз таки її тут лишати?...

Заїздить авто. Він вскакує до нього. Їде до своєї хати. Їде до господаря. Просить його на хвилинку розмови.

— Пане добродію. Можу я просити вас на довірочну розмову?

— Але ж дуже прошу. Чим можу бути панові докторові помічний?

— З нами недобре.

— Я чув...

— То знаєте вже...

— Знаю...

— Я до вас на пораду.

— Прошу дуже. Все зроблю для пана доктора.

— Я мушу їхати з урядом. Дістав наказ. Моя жінка на порі — останеться сама в селі. Що робити мені із жінкою?

— Привезіть її до своєї хати в Станиславові.

— Але ж вона тут не має знайомих...

— Ми будемо для неї родиною. Ми вашій пані вас заступимо.

Заячківський подивився на нього з вдя-

кою. Сльоза замерхтіла в його очах від слів цієї людини. Стиснув йому щиро руку.

— Але ж вона панству наробить клопоту. То десь так за місяць-два...

— Пане докторе! Ви ж маєте з людьми до діла. Ваша пані буде в нас членом родини! Їдьте й привозіть... Не вагайтеся ні хвилинки.

Потім, як би надумувався — замовк.

— Зараз. Я зараз...

Вибігає з кімнати. За хвилинку вертається із жінкою...

— Але ж розуміє, пане докторже! Ані мінутки се пан не намисляй... Пані докторова бендзє в нашим дому, як моя сьостра... — промовила господиня...

— Я казав вам, пане докторе... — доповідає її чоловік.

— Їдьте, їдьте, пане докторже... пшепрашам же я так добже не моґе се висловіць по-українську... Їдьте й привозіть. А вруці пан, то ми пану докторові оддами жоне з малењством... Пані докторова бендзє ту в своїм дому і мєндзи жичлівими людзьмі...

Заячківський щиро подякував і виїхав заспокоєний додому.

Намагався не схвилювати Марійки. Сказав їй тільки, що так краще. На всякий спосіб він не хоче її залишати вже довше.

Приїхав автом, щоб вона могла легше переїхати. Треба здебільшого пакувати білизну, постіль, начиння...

Марійка дуже хвилювалася цим поспіхом. Здогадувалася чогось найгіршою. Хотіла, щоб Павло їй сказав усе, що знає. Він запевняє її, що нічого лихого ще нема. Але що фронт трохи захитався — того не може перед нею затаювати. Поки-що й сам він ще всього не знає. Мусить їхати до міста до повітового комісаріату — ввечері буде телефонічно розмовляти з доктором Обухом.

Увечері даремне ждав на розмову. Сиділи в двох із повітовим комісаром і роздумували над змістом двох телеграм, які комісар дістав сьогодні. Зараз ізполудня телеграфує державний секретар др. Обух! „Виплатити всім урядовцям тримісячну платню, решту грошей і судові депозити забрати й доставити до місця осідку уряду.“ Він покликав начальника податкового уряду і казав йому в найбільшій таємниці приготувати виказ тримісячних платень. І як-раз у дві години пізніше дістає другу депешу: „Оставатися на місці й ждати дальших доручень“.

Перша депеша схвилювала Заячківського. Надано її в годину після того, як він розмовляв з Обухом. Значиться, остання пора було йому їхати по жінку. Але як прочитав другу депешу, заспокоївся. Порівнює, котра

з них пізніща. Ну, ця напевно. Не тільки з огляду на зміст, але й з огляду на час, коли її надано. Видно, що в тих двох годинах мусіло щось змінитися в користь. Або направилося становище, або вияснилося, що й узагалі не було таке погане.

Але чому його не кличе Обух? — думає Заячківський.

Намагається добитися телефонічно до Станиславова, та Коломия й чути про це не хоче, щоб віддати їм пряму сполуку із Станиславовом. Не помагає рішуче вияснення, що урядовець державного секретаріату мусить з доручення державного секретаря доктора Обуха говорити з ним. Кажуть йому, що весь телефонічний апарат в розпорядженні окружної команди й вона в-одно телефонує на всі боки.

Заячківський звертається до стаційної команди із запитом, чи не схотіли б получить його з окружною командою. Кажуть йому, що годі. Прийшов наказ: „Не питатися нічого, сидіти при апараті й ждати дальших приказів!“

Коло десятої години вночі Заячківський хотів уже їхати додому. Даремне дожидався звістки від Обуха. Приняв за звістку для себе ту другу депешу, яка заспокоювала повітового комісара. Доки не прийде новий приказ — він може спокійно день один бодай

сидіти. Уже мав відїздити до хати. Але комісар намовив його, щоб пішов ще до „Бесіди“.

В касині помімо нічної години — глітно. Люди стрівожені. З уст до уст переходять якісь таємничі чутки. Кожного, хто прийде з міста, розпитують, чи не знає чого нового. Він, звичайно, оповідає їм те, що перед годинкою виніс хтось із „Бесіди“ й розніс уже по всьому місті. Зараз кидаються до великої карти Галичини, що висить на стіні, обступають її з усіх боків і починають обговорювати становище фронту. Комбінують, куди тепер може йти фронт? Чи затримався? Де міг би затриматися?

Прихід повітового комісара заспокоює всіх. Була це людина в середніх літах, спокійна, зрівноважена. Вмів поводитися з усіми тактовно. Тепер, у хвилях тривоги, вносив своєю приявою заспокоєння. Він тут не довше, як три тижні, — приїхав на місце Лисовського. За той час зєднав собі симпатію всіх людей. Як-раз своєю обережністю у висловах, своїм тактом і спокоєм.

Коли його побачили, віддыхають усі лекше.

— Е, як ще пан комісар тут, то все добре!

— Та й наш пан доктор Заячківський...

— Які звістки, панове? Як стоїмо?...

— Добре... Дуже добре... Не бачите, що я прийшов забавлятися? — жартує комісар.

— Ви справді хочете забавлятися, пане комісарю? — питається із посмішкою директор Сміливий. Блідий — аж зелений. Не вірить словам комісаря. — Буде віст?...

— Е, може вже пізно... — мовить комісар.

Хоч у першій хвилині поява повітового комісаря й Заячківського розважила людей, звістка, що вони йдуть просто з будинку комісаріату, застановила всіх. Чого вони досі там сиділи? Поночі?... Що вони там робили?...

Починають знову комбінувати. Придивляються до виразу лица комісаря... Дуже поважне... сьогодні навіть суворе... Та й блідий він такий... Щось воно не те...

А ще, як комісар одійшов осторонь із Заячківським, як почали шепотом розмовляти, зібраний на „Бесіді“ гурт ще гірш хвилюється. Показують один одному німими поглядами на тих двох...

Комісар іще раз питається Заячківського:

— Скажіть мені, що могло вплинути на такі дві суперечні диспозиції протягом двох годин.

— Ні, ви скажіть мені, чому не повідомив мене Обух, що я маю робити? Він такий завжди точний, такий обов'язковий у всіх справах...

— Я кажу вам, ледви держуся на ногах, — мовить комісар. — Так мене пече та перша телеграма. Та й друга мене не заспокоює.

Це може бути й так, що вже по всьому й що мені доручили оставатися на місці, щоб не залишати повіту без влади. Що робити з першою депешою? Виплачувати тримісячну платню, чи ні?

— Або я знаю? Або я знаю?.. — денервується Заячківський.

У ту пору увійшов стаційний командант Щирицький до „Бесіди“.

— Бачите, — говорить Заячківський. — Коли він ще тут — то нема чим журитися.

Стаційний командант був учителем тутешньої гімназії до першого листопада. Потім зголосився до війська та від недавна обняв військовий провід у цьому місті. Він входить і вітається з усіми.

Дає виминаючі відповіді на всі запити. Хтось каже, що мають прийти Румуни. Щирицький посміхається:

— Цигани бо, цигани! — говорить. — Але я волів би з ними оставатися, ніж з Ляхами.

— Чи можуть прийти справді Румуни?

— Та ви сами, панове, казали, що можуть прийти. Що я всилі більше знати?...

Увільняється від цікавих, підходить до повітового комісаря й Заячківського.

— Пане комісарю, я до вас, — говорить до нього шепотом. — Прийдіть за хвилинку до моєї канцелярії. Маю важну звістку. Пане докторе, прийдіть і ви.

Прощається. Бажає всім доброї ночі. Виходить. Посміхається до всіх весело, свobodно. Намагається залишити як найбільший спокій серед зібраних.

За хвилинку починає і Заячківський прощатися. Пізня пора — треба їхати додому.

— А завтра будете ще в нас, пане докторе?

— Певно!

— Тільки не так пізно й не так на хвилинку!...

Заячківський посміхається на це запрошення вимушеним посміхом. Комісар ніби то користує з нагоди.

— Ваш візок тут? Я присядуся до вас. Мені по дорозі...

Виходять. Зараз завертають у бічну вуличку й опиняються в канцелярії стаційного команданта.

— Панове! Біда! — мовить Щирицький. — Перед двадцяти хвилинами я дістав наказ з окружної команди, щоб до третьої досвіта все зліквідувати й вимашерувати. Приходять уранці Румуни. Я вже зааярмував обоз. Жду, щоб трохи в місті затихло.

Заячківський зловився за голову. Починає терти чоло. Прибила його ця звістка. Та ще більш убиває його свідомість, що й він уночі мусить виїхати. Що й він не сміє оставатися. А до того він нічого не приготував...

Дивиться по кімнаті й аж тепер бачить, що тут і Сумний і Дужий і Лімницький і ще двох-трьох видніщих громадян.

— Ото ж усе пропало! — мовить повітовий комісар. Що ж я маю робити? Що значать ці дві депеші?... Котрої з них я маю триматися?...

— Виплатити тримісячну платню! Це перша річ! — мовить командант. — А що далі робити цього вам ніхто не порадить... Я маю ясний наказ — до третьої години виїхати. Ви маєте теж ясний наказ: виплатити платню. Але, чи їхати до уряду, чи оставатися з Румунами, — мусите сами собі вирішити... На це у вас, на жаль, дві суперечні депеші.

— Я не можу оставляти грошей і депозитів. Готівки в мене два міліони... Телефонуйте, пробі, телефонуйте, пане команданте, до Державного Секретаріату — нехай мені пояснять, що робити.

— Не можу докликатися вже своєї команди: Передали мені наказ. Урвали розмову на пів слова й пропало. Я не всилі вже докликатися Коломії.

— Що ж могло статися?... — нервується Заячківський.

— Або я знаю?... Або я можу знати?... — розкладає непорадно руки Щирицький.

— Що я маю робити? Що я маю роби-

ти? — побивається комісар. — Пане докторе! — звертається до Заячківського. — Радьте ви мені!... Читайте!...

Показує йому ще раз обидві денеші. Заячківський знає кожне слово в них. Але ще раз читає одну, читає другу...

— Що ви зробили б?...

— Що я зробив би?... Скажу вам по правді — не думав над цим. Але того, що я зробив би, вам порадити не можу, бо не можу, бо не смію брати за вас відповідальності. То може й нічого не бути, але може й ходити про ваше життя... Як прийдуть тільки Румуни ви можете бути дуже потрібні на місці. І будете потрібні! І дуже зле — як вас не буде! Але, як прийдуть з Румунами й Поляки, може буги для вас біда... Хоч знову ви — що?... Свіжа людина... За що ви можете відповідати? За те, що лад утримуєте?... Але скажіть це тим, що можуть прийти сюди! Хіба ж то в кого буде розважна думка, застанова?... Сами мусите, пане комісарю, рішитися, що роботи із собою...

— Ох, як би я хотів остатися. Чую, що повинен залишатися на місці. Це ж мій громадянський обов'язок! Не смію оставляти населення без опіки. Та з другого боку наказ доставити до осідку уряду державні гроші й депозити...

— Пан доктор Заячківський їде до уряду, міг би взяти! — вкидає хтось із слухачів.

— Я не візьму! — мовить Заячківський. — Без військової ескорти державних грошей і судових депозитів я не візьму!

— Я вам дам охорону! — каже командант.

В ту хвилину відчиняються двері і влітає пані Лімницька.

— Пане команданте!... Ааа... і ти тут? — мовить до чоловіка. — Ходи скорше додому! Ти знаєш наше нещастя? Та дівчина зовсім збожеволіла! Вона хоче їхати із шпиталем. Боже мій, боже мій, що я маю з тими дітьми!... Ромко каже, що мусить їхати. Ромка я вже мушу пустити на невідому долю. Тепер ще й вона... Боже мій! Боже мій!...

Починає хлипати...

— Пане команданте!... — благає.

— Пані добродійко. Роман — стрілець у службі. Є наказ відступати — він мусить іти. А панна Зося — могла б, від біди, оставатися. Хоч вона тяж у службі у військовому шпиталі. Але я, для добра панни Зосі, не можу її тут оставляти. Наша розвідка має певні звістки, що життя обоїх молодих Лімницьких zagrożене на випадок відходу наших військ. Як би то ми відходили, а Румуни зараз прийшли. І як би з Румунами не було Поляків... То можна б, від біди,

здатися на волю долі. Але то буде кілька годин, може навіть і день, безвластя... Шумовиння тоді гуляє... Я мушу бути більш тверезий, ніж батько-мати, я повинен зробити все для забезпечення життя наших молодих людей.

Коли Лімницька вже заходилася спазматичним плачем, командант Щирицький мовить далі:

— Пані добродійко! Панна Зося буде під мою опікою! На це даю пані добродійці слово честі.

Промовив це таким теплим, щирим голосом, що всі подивилися на нього з почуттям полекші в душі. Він неначе оправдує свої слова:

— Я інвалід, каліка на ногу. До фронтової служби не здібний — вільний навіть від служби у запіллі. Доведу свій обоз і шпиталь до місця осідку командування й остануся при шпиталі... Панну Зосю візьму під свою опіку. На це пані добродійці даю слово честі!... А виїхати панна Зося мусить... Романа й Летивітра, який був підчас арештування Поляків у нас, підозріває польська опінія про співучасть в арештуванні й побитті визначних Поляків... І, — промовив це твердо, — панну Зосю... теж...

— Мою Зосю, мою Зосю?... Хто посміє би мені сказати це до очей?...

— Пані добродійко — юрба не розбірається, де правда, не шукає її ніколи! Вона гониться за тією чуткою, яка їй бажана...

Дальшу розмову перебили двоє людей, що влетіли до кімнати команданта ледви живі.

— Пане команданте! Вартові виважують двері в податковому уряді!

— Два міліони готівки! — крикнув комісар. — Мусимо рятувати, панове!

Ідуть учотирьох: командант, комісар, Заячківський і Сумний. Посилають по начальника податкового уряду, щоб зараз прийшов до бюро з усіми ключами. Входять до великого будинку повітового комісаріату.

Темно в коридорах.

Вони влітають у довгий коридор. Гомін їх ходи лунає по камяному помості.

— Стій! Стій! — гримить крик із темряви. Відбивається об пусті мури.

Падає стріл. Заячківський світить сірник. Падає другий стріл. Світло сірника гасне. Немов від схвильованого кулею повітря.

— Свій! Командант!... — кричать із гурта. Наввипередки. Всі відразу.

— Стій! Стріляю! — реве у темноті дикий захриплий голос таки перед гуртом людей, що прийшли до будинку комісаріату.

— Командант!... Комісар!... — кричать з усієї сили одні за одними.

— Стій! Ані кроку! Застрілю! Стій!...

Стають. Вартовий кричить.

— Світи свічку!

Всі стоять, ледви на ногах тримаються. Дзвонять зубами. Заячківський світить сірник за сірником. Перед ними — вартовий стрілець із найженим багнетом. Кінцем вістря майже грудей їх дотикається... Від дверей податкового уряду, у глибині коридора чути бежевільний крик:

— Стріляаай!...

І в ту ж мить падає звідти третій стріл. Свиснула куля понад головами. Це стріляє здовж коридора стрілець, що стоїть у глибині коридора біля самих дверей податкового уряду. Тепер уже його товариш, що пізнав команданта, кричить:

— Командант!... Лишии!... Не стріляаай! Лишии!

Спускає кріс додолу. Підходить ближче до гуртка й дає свічку Заячківському. Його руки тремтять, як у пропасниці. Дзвонить зубами, слова промовити не всилі.

Підходять усі гуртом до другого вартового стрільця. Він непритомний. Тримає в руках кріс і тремтить, як осиковий лист.

Дивляться на двері, на замки — усе в ладі. Нічого не сталося. Ніхто не добувався до дверей податкового уряду. Вияснюється в уриваній розмові: Вартові стрільці

стояли коло дверей, що вели до каси. Як відходив комісар з бюро, подув вітер крізь двері. Погасло світло. Вони не мали чим засвітити. Чули рух у місті. Шум... Напав на них страх. Не могли рушитися. Як прийшли чужі люди, вони не тямили, що роблять... Стріляли в безпам'яті...

Приходить начальник податкового уряду з одним урядовцем. Запіраються з командантом і комісарем у податковому уряді...

Заячківський і Сумний ідуть до лікаря. Будять його.

— Пане докторе! Ми — програли...

— Що такого? Що такого? — питається заспаний лікар.

— Військо відступає. Ми мусимо виїздити. Ми поставили все на одну карту й — програли. Наш виїзд — це неминучий наслідок нашої послідовної праці. Але, виїжджаючи, ми вважали своїм обов'язком прохати вас, щоб ви перебрали заступство повіту у свої руки.

— А комісар?

— Здається, теж виїде.

— Що ж я можу панам допомогти... Я нічого не знаю... Я не був при вашій роботі...

— Ніхто не жадає від вас, пане докторе, нічого. Але тому, що ви стояли осторонь від нашого державного життя — ви зможете

тепер заступатися за населення, як прийдуть Румуни або й Поляки...

— Шкода, що нема Лисовського...

— Щастя, що його нема!

— Коли ж, думаєте, можуть вони прийти?

— Завтра. З Буковини прийдуть Румуни.

А з ними й Поляки. Ну, ми квапимися! Дай, боже, пане докторе, побачитися щасливо в кращих відносинах!

— Ох, як мені жаль вас, панове! Як мені жалко вас!

— Що ж? — посміхається сумно Заячківський, який уже усвідомив собі все становище в краї. — Програли... тепер мусимо скитатися до якогось часу. Поки знов не прийде наш час...

— Коли б тільки не забарився!

— Дай, боже!

— Шкода мені панів! Ви, пане докторе, — звертається до Заячківського, — хоч виїхали до Станиславова, але ви все ще наш! Так вас тут в-одно всі згадують...

— Тепер тут я ні при чому.

— Шкода, що ви не можете лишитися. Ви допомогли б нам тут найбільше.

— Пропало, пане докторе! Я йду в житті гострими гранками! Це приємний хід, але й небезпечний... Тепер ми всі, що так ідемо, заламалися. До праці мусять приступати інші люди. Нема тут уже мови про політику, про

все, що звязане з нею. Бо ми там далі вести-
мемо війну. Тепер треба, щоб люди якої
вдачі могли іншим людям помагати... Про-
щайте, пане докторе! Ми маємо до третьої
виїхати...

— Невже ж... Ай-ай! Як мені жалко! Як
мені вас жалко, панове!...

Лікар почав одягатися, щоб вийти на
місто...

Заячківський сів на візок і полетів що-
сили додому. По дорозі дуже жалувал, що
не приїхав автом. Але чогось встидно йому
було приїздити із села автом до міста. За-
лишив його у себе коло хати.

Марійка дуже схвилювалася, як він ска-
зав їй, що мусять зараз виїздити. Вона не
ждала цього. Складала помалу річи, ще не
лягала спати, але ніколи не думала, щоб
зараз, таки зараз, треба було їхати.

Заячківський післав по всіх своїх спіль-
ників, щоб прийшли з ним порадитися. Пере-
казував їм, що їде на довший час. Тих, що
мали коні, просив, щоб з кіньми приїхали.
Кількох інших просив, щоб прийшли, — по-
їдуть його кіньми й возами. Хотів на-борзі
взяти все, що можна було забрати: збіжжя,
картоплю, харчі...

Кинувся до роботи з Марійкою. Вже не
складають — уже скидають до куфрів бі-

лизну, річи, звязують у клунки постіль. Марійка, що може, ізшиває, щоб не розсипалося...

Не спам'яталися, як при роботі минає їм година, друга... І тільки, як уже почало дніти, Заячківський здивувався. Що такого?... Ніхто ще не приходив? не приїхав?...

Кличе наймита — немає... Посилає наймичку в село — не може діждатися. Йде сам... І тільки, як уже вийшов з хати, бачить, як іде наймит — сам без нікого...

— Де ж люди? Чого ти так барився?...

— А най їх шляк трафить, тих бойків!... Нема, прошу пана, нікого.

— Як? Нема вдома!... А де ж? Поїхали? Пішли куди?

— Ні... є! Хирів один з другим вдома!... Але ніхто не хоче ані їхати, ані навіть іти до пана доктора...

— Що?... — кричить Заячківський і просто завертає в село.

Доходить до першої хати. Гримає в двері. Трохи не розвалить...

— А який там дідько не дає раз у раз поночі спокою?!

— То я, Федьку! Заячківський.

— То ви, пане докторе? А... бодай вас! Щастя маєте, що я вам не накляв...

— Вставайте! Ходіть швидко до мене.

Коли з хати виходить розхрістана постать, Заячківський мовить.

— Запрягайте коні, поїдете зо мною до Станиславова...

Мовчить Федько...

— Ну, квапте, квапте! Бо до світу ми мусимо виїхати...

— А чого ж так пан доктор наглять — із виїздом... Ніби то — що треба везти?...

— Трохи зерна, трохи бараболі...

— Ну, а... панові коні?

— Та мої тяж їдуть... Ну, що ж ви надумуєтеся...

— Та я думаю, що — таки не поїду.

— Як?... Ви, Федьку?... Головний мій спільник? Права моя рука?...

— Та я скажу панові по правді: вам лише туди. А нам туди й назад. А вже, хто знає, чи назад доведеться... Їхати в такий час від хати — ніхто не хоче.

— Як то ніхто не хоче?

— Та то приходив ваш наймит. Ми радилися всім селом. Ніхто не поїде, пане докторе!...

Заячківському темно стало в очах... Не прощаючися, йде до другого. Те саме... До третього... Те саме... Йде до тих, що без коней, що його кіньми мали б їхати... Така сама відповідь... „Такий непевний час... Ніхто від хати не буде відбиватися“...

Як розбита громом деревина погнувся Заячківський до землі... Йде й ледви ноги тягне за собою...

Місто, як завмерло. Останній віз виїхав... У далекій віддалі гуркотить ще валка військового обозу, у місті тихо. Ні людини на вулицях не видно.

Аж ось розляглися удари кінських копит здовж вулиці. Наближаються до базарної площі...

Молодий юнак чвалає здовж вулиці перелітає через базарну площу, завертає до будинку стаційної команди. Немає вже нікого. З будинку виходить старий магістратський слуга.

— Поїхали вже всі?...

— Поїхали. Та й мене тут на біду лишили берегти майна. Панна Зося вже також поїхала.

— Поїхала вже?...

— Поїхала. А чого ви, паничу Ромцю, так припізнилися.

— Відпроваджував маму до хати.

— Бідна ваша мамця... Так страшно плакала...

— Що робити! Ну, будьте здорові. Підете до нас — привітайте ще маму від мене на прощання... Скажіть, нехай мене спокійно дожидається.

Затяв коня й почвалав...

Проїздить попри костел. Мимохіттю повертає очі в той бік, де мешкає ксьондз Кульчицький.

Щось його потягло туди. Щось його на місці зачарувало.

У вікні сірів якась постать. Юнак підносить мимохіттю руку до шапки. Віддає військовий поклін...

І в ту ж мить захитується...

З вікна падає стріл. Молодий юнак схиляється з коня.

Кінець.

30 83^p

8,0 7198615

2385

III